

Király Júlia: A tornádó oldalszele

SZUBJEKTÍV VÁLSÁGTÖRTÉNET
2007–2013

Park, Bp., 2019., 430 old., 5490 Ft

Az utóbbi évek két emlékezetes természeti vihara Magyarországon: a 2006. augusztus 20-i nagy nyári vihar, illetve a 2013. március 15-ei hétvégén az autópályán közlekedőket elzáró heves havazás. A károk mindkét alkalommal jelentősek voltak. Mindkét esetben az előző napokban sokan reméltek jó időt a közelgő hosszú hétvégére. Mindkétszer csak az utolsó pillanatban, elkésve működött az előrejelzés. Ha voltak is figyelmeztető hangok, az emberek nem hitték el, hogy ilyesmi velük is megtörténhet. A bekövetkező természeti „sokkok” váratlanul érkeztek, pánikszzerű menekülést és kapkodó cselekedeteket idéztek elő. A bajba jutottak kaotikus mentése csak súlyosbította a károkat. Biztosan sokan hallgatnák, olvasnák a katasztrófavédelmi vezetők visszaemlékezéseit, elemzéseit, hogy mi vezetett idáig, és kit miért terhel vajon felelősség. (Erről lásd Kurunczi Gábor: A szélsőséges időjárási helyzetekre adott állami reakciók és az alapvető jogok védelme. *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények*, 14 [2013], 215–221. old.) Király Júlia nagyjából e két természeti esemény közé eső években, 2007 júliusától 2013. április 8-ig volt jegybanki alelnök. Ebben az időszakban tört ki az igazi pénzügyi és gazdasági vihar, amelynek baljós felhői már 2005–2006-ban összegyűltek Amerika felett, és Magyarországra 2008. október 9-én csapott le az állampapír-piaci kereskedés váratlan leállásával. A természeti viharokhoz hasonló csapás volt ez, amelyet a köznyelv ma már devizahiteles válságként tart számon. Egy ilyen esemény minden pénzügyi-gazdasági szakember számára évtizedekig tanulságos marad, különösen azoknak, akik akkoriban a pénzügyi sta-

bilitásért felelős területen dolgoztak. Az Amerikai Egyesült Államoknak a válság idején regnáló korábbi jegybankelnöke, Ben Bernanke például 2017-ben jelentette meg visszaemlékezését (*The Courage to Act: A Memoir of a Crisis and Its Aftermath*. W. W. Norton & Co.; magyar kiadása: *Volt merszünk cselekedni – Emlékirat egy válságról és utóéletéről*. Napvilág, 2017.). Vajon miért vált Magyarországot ennyire sérülékennyé a válság érkezésének idejére? Hogyan játszódtak le az egyes események: a likviditási krízis, az IMF-fel való tárgyalások, majd a devizahitel-problémák az ország pénzügyi és gazdasági vezetői szemszögéből? Hogyan reagáltak és milyen megoldásokat választottak? Volt-e választásuk? Vannak-e leszűrhető tanulságok?

MI TÖRTÉNT?

A történet megértéséhez szükséges ismerni a központi bankoknak a gazdaságban betöltött szerepét. A jegybank működése ugyanis logikájában jelentősen eltér a más állami funkciókat ellátó szervezettől. A jegybank (így az MNB) elsődleges célja és feladata az árstabilitás elérése és fenntartása. Ez azt jelenti, hogy a jegybank elsősorban azért felelős, hogy ne legyen magas az infláció. A közgazdászok általában nem tekintik problémának, ha évente egy-két százalékkal emelkednek az árak. A kisméretű változások a gazdaság szereplői számára kiszámíthatók. A két számjegyű drágulás azonban már olyan piaci mechanizmusokat hoz működésbe (idézhets elő), amelyek hatására drasztikusan felgyorsulhat a pénzromlás, hiteltelenné téve a pénz – vagyis az egymás közötti elszámolási alapegység – értékét. Egy súlyos hiperinfláció pedig teljes mértékben erodálhatja a gazdasági szereplők követeléseit és kötelezettségeit, lenullázhatja a pénzügyi eszközökben mért vagyont. Könnyen belátható, hogy egy ilyen esemény a társadalmi *status quo* összeomlását (háztartások elszegényedését), majd újrendezését is jelentené, amit morális okokból el kell kerülni. A jegybankoknak emellett más fontos céljai és feladatai is vannak, köztük a pénzügyi közve-

títőrendszer stabilitásának védelme, fejlesztése és felügyelete, amennyiben ez nem veszélyezteti az elsődleges célt. Továbbá a jegybank határozza és valósítja meg a monetáris politikát, így például a jegybank bocsáthat ki pénzt, és szabályozza a pénzmennyiséget, dönt az alapkamatról, amelyet a hitelintézeteknek kötelező tartálékuk után fizet. A jegybank kezeli az ország devizatartalékait is, amelyek a külföldi pénz nemekben fizetendő kötelezettségek fedezetére szolgálnak. A jegybanki működés eredményességének értékelésekor a fenti területeken való együttes teljesítményt vizsgálják.

A válság előtti néhány évben a költségvetési költségek okozta inflációs félelem miatt a hazai Monetáris Tanács többször is a kamatemelés mellett döntött. Az így teremtett magas kamatkörnyezet erős forintot hozott, a kereskedelmi bankok pedig egyre inkább áttáltak a devizaalapú lakossági és vállalati hitelezésre. Megtehették, ez nem volt tiltott, hiszen az akkori szabályozás szerint a bankok fedezték magukat a devizakockázattal szemben, bár a kockázat nagy részét a lakosságra hárították. 2008 előtt a lakosság devizában való eladósodottságából fakadó rendszerkockázattól sem tartottak, mert a magyar közgazdász szakmában általános volt a várakozás, hogy az ország hamarosan csatlakozik az euróövezethez, ami automatikusan megszünteti ezt a kitétséget. (Bár mindez csak az euróalapú hiteltermékekre volt igaz, a svájcifrank-termékekre nem.) Világos volt azonban, hogy a kiemelkedően nagy magáneladósodottság egyszerre növeli a magyar gazdaság sérülékenységét a kamat-, az árfolyam-, valamint a konjunktúrahelyzet esetleges megváltozásakor. Akkor még nem igazán hangoztatták, hogy a devizaalapú hiteleket általában a kevésbé kockázattudatos, alacsonyabb fizetőképességű háztartások vették fel, ám ez is növelte a sérülékenységet.

Az Egyesült Államokból 2018 októberében hirtelen begyűrűző bizalmi válságra, vagyis a piacok kiszáradásával (a kereskedés leállásával) járó pánikhullámra senki sem készülhetett fel. Igazi meglepetést okozott még akkor is, ha már látszott

az amerikai jelzálogpiac összeomlása. A likviditáshiány okozta krízist a magyar jegybank a meglepetésszerű fejlemény ellenére is jól kezelte. A megfelelő lépésekkel az árstabilitást és a pénzügyi közvetítőrendszer stabilitását is sikerült megőrizni, amihez komplex tudás és gyors cselekvés volt szükséges. A jegybanknak kellett azon közvetítő funkciókat ellátni, amelyeket addig a bankok működtettek. Ezt segítette az IMF-fel és az EU-val kötött megállapodás is a készletlét hitelről, amely szükség esetén extra, nem forintban denominált forrásokat biztosít a beavatkozáshoz. A kríziskezelés ezen része – éppen eredményességéből kifolyóan – a nem közgazdász közvélemény számára kevésbé ismert. A könyv ezekről részletesen beszámol. A gyors krízishelyzetet követően három másik problémával kellett szembenézni: a forint jelentősen gyengült, kamata nagymértékben emelkedett (az országkockázati kamatfelár rendkívüli növekedése miatt), a világgazdasági konjunktúra-előrejelzéseket pedig meglehetősen pesszimizmus jellemezte.

Az új helyzet a magyar társadalom számára igencsak húsbavágó következményekkel járt. Egyrészt az országos szinten nagyszámú, alacsony fizetőképességű adósok devizahiteleiben kiemelkedően megugrottak a törlesztőrészek (részben a forintgyengülés, részben az országkockázati kamatfelár emelkedése miatt). Másrészt, a magas kamatok és a bizonytalan világgazdasági kilátások visszavetették a vállalkozások beruházási és termelési kedvét. Ez a bruttó nemzeti termék visszaesésében, valamint a munkahelyi leépítésekben is tükröződött. Az eladósodott háztartások súlyos fizetési nehézségekkel szembesültek.

Ez utóbbi problémát a kormány és a pénzügyi közvetítőrendszer szabályozói (az MNB és a bankfelügyelet) csak együtt tudták volna gyorsan és hatékonyan kezelni. A közös megoldás keresésének sajnos nem kedvezett az a bizalmatlan politikai környezet, amelyben a jegybank sem a Bajnai-, sem a Fidesz-kormányval nem volt képes közös, szakpolitikai konszenzuson alapuló programokat kidol-

gozni. Nem volt azonos a megélt helyzetről alkotott kép, az ezt leíró nyelv. A devizahitelesek gondjainak rendezésére például 2009-ben, majd 2010-ben sem született megoldás a jegybankban. 2010 után a daccal teli „mi-ők” szembenállás már a kezelhető ügyekben is gátolta az együttműködést. A kormány által 2011 őszén indított végtörlesztési akció pedig sok szakmai és erkölcsi kérdőjelet hagyott maga után. A hosszú távú megoldást kínáló gazdaságélénkítés ilyenkor inkább fiskális, mint monetáris (jegybanki) eszköztárral valósítható meg, és akkor működik igazán, ha a világgazdaság is erősödik. A lakosság fogyasztói bizalma, valamint a vállalati szektor beruházási kedve 2011 után még évekig alacsony szinten maradt Magyarországon, miközben a világgazdaság, illetve a szomszéd országok gazdasága már kezdett kilábalni a válságból. (A Matolcsy György regnálása alatt működő MNB 2013-ban indított Növekedési Hitelprogramjainak [(NHP I, II) új beruházást serkentő hatásai csak 2014-től kezdve jelentkeztek.)

Így utólag talán már ki lehetne jelenteni, hogy ha az MNB a válság előtti években alacsonyabb szinten határozta meg a kamatot, akkor jó eséllyel nem következett volna be a gazdaságra károsan magas infláció, éppen a későbbi recesszió okozta fogyasztási visszaesés miatt. Néhány évvel 2007 előtt azonban a drasztikus gazdasági visszaesés nem volt előre látható. Az inflációtól, az akkori információk birtokában, jogosan tartottak. Az viszont továbbra is vitatott a magyar monetáris közgazdászok körében, hogy ennyire magasnak kellett-e a kamatokat tartani – vagy fel lehetett volna adni a szigorú inflációs célokat, s ezzel a forintot gyengíteni és a devizahitelezést is lassítani.

A pénzügyi közvetítőrendszer stabilitását sikerült a kritikus időszakban – ha nehézségek árán is – megvédeni, és idővel a működést helyreállítani. Ha szó szerint értelmezzük a központi banki missziót, a jegybank megvédte első és legfontosabb célját, az árstabilitást. Ne felejtjük el viszont, hogy az árstabilitás védelmét a vagyonerózió elkerülése érdekében

látja el az intézmény. A devizahitelezésben kialakult problémákra adott kormányzati és szabályozói reakciók társadalmi következményeként általában a gazdagok előnyösebb helyzetbe kerültek, míg a szegények tovább szegényedtek, a vagyonerózió nem mindenkit érintett, s ez tovább növelte a társadalmi különbségeket.

A KÖNYVRŐL

A kötet címe pontosan kijelöli a tartalmi keretet. Király Júlia a könyvben is elmondja, hogy a szakma és a közvélemény számára is emlékeztető, 2008 októberében általa sokat használt „a tornádó oldalszele” hasonlatot mennyire és hányszor cáfolta meg a „tornádó”. Az alcímbe megjelenő szubjektív jelzöt is a lehető legkomolyabban kell venni. Szakmai ismerősei körében ismert, hogy a szerző sokáig tervezte (vagy még tervezi is) egy tudományos (objektív) munka elkészítését a devizaválságról. Úgy látszik, a vezetői szempontból megírt (szubjektív), rengeteg személyes elemet, valamint szépirodalmi utalást tartalmazó, magával sodró stílusú kötet előbb készült el.

A könyv szerkezete szokatlan, ugyanis két, egészen elkülönülő részből áll. Az első – a történet – naplószerűen foglalja össze a szerzőnek a Magyar Nemzeti Bank alelnökeként megélt mozgalmas éveit. A második rész 18 közgazdasági lecke, amelyek a jegybankok alapvető feladatától a nem konvencionális eszközökön át az euróválságig azokat az alapvető problémákat közlik közérthető nyelven, amelyekkel egy jegybanki gazdaságpolitikusnak ebben az időszakban újra és újra szembe kellett néznie, állást foglalnia, s amelyekre válaszokat kellett adnia. Ha úgy tetszik, ezek rövid üzenetek az utókornak.

ELSŐ RÉSZ: A történet, avagy egy jegybankár naplója

Többször gondoltam már arra, hogy egy hosszabb beszélgetés erejéig bár csak megkérhetném Király Juliát, mesélje el, melyek voltak jegybankárságának ideje alatt a számára legfontosabb döntési helyzetek, és

a döntéshozók éppen akkor milyen információknak voltak a birtokában. A könyv első része szolgálatkészen, lépésről lépésre adja meg a válaszokat. A problémákat úgy mutatja be, ahogyan érkeztek, aggályokkal, érzelmekkel, feszített tempójú reakciói igényekkel. Nem tűnteti fel se jobbnak, se rosszabbnak a meghozott döntéseket. Lehet és kell is vitázni azon, hogy egyes döntések más szempontok szerint is születhettek volna. Az viszont elvitathatatlan, hogy a történések „elmesélésében” egy jól olvasható, jól megírt anyag született. Király Júlia nemcsak rekonstruálja, hanem újra át is éli az eseményeket. Rendezetten, átgondoltan. Mondhatnánk, nem olyan nehéz – meg illik is – kronologikusan felidézni az eseményeket. Csakhogy a pénzügyi válságok idején gyakran hat-nyolctíz, egymástól függetlennek tetsző probléma jelentkezik egyidejűleg, amelyek számtalan módon hatnak egymásra. Az egyes károk mértéke nem egyszerűen összeadódik, hanem sokszor összeszorozódik. Az összefüggések feltárása pedig önmagában kihívás a közgazdászok számára, így az események konzisztens időrendjének felállítása gyakran háttérbe szorul az elemzésekben. Nem így ebben kötetben, ahol ezt az egyáltalán nem könnyű feladatot példásan oldja meg a szerző.

Három olvasatban közelíték a történethez, mindhárom a szerző MNB-alelnöki pozíciójához kapcsolódik. Az első a felső vezetői, menedzseri működés olvasata. A második a pénzügyi kockázatkezelő, a harmadik pedig a monetáris és pénzügyi közgazdászé.

Ritkán találkozni olyan írással, amely egyszerre rendelkezik a tankönyvi pedagógiai módszeresség és egy novella jegyeivel, amikor arról beszél, hogyan menedzselnek ma egy nemzeti bankot Európa e térségében. A heti időbeosztás („házi rend”), a szervezet, valamint a funkciók bemutatása, a külföldi utazások, az ülések hangulata, az időszerű dilemmák, majd az intézkedések megszületése életszerűen tükrözi azt, hogy a tankönyvi elméleteken túl miként is zajlik ez a szakmai munka. Az épület szellemisége, a Gömböc, a munka-

kultúráról és a stábról szóló leírások tovább színezik az összképet.

A történet olvasható a pénzügyi kockázatkezelő szemüvegén keresztül is. A történetben minden, a magyar pénzügyi piac számára emlékezetes, fontos esemény és időpont megjelenik. A szakmai közgondolkodás még 2007-ben is annyira elképzelhetetlennek tartotta azt, hogy a világgpiaci körülmények jelentősen változzanak, hogy a maastrichti kritériumokról és az eurózónához való csatlakozásról mint valós várakozásról beszéltek, az orosz és a délkelet-ázsiai válságot, vagy a dél-amerikai államcsődöket pedig távoli, egzotikus összeomlásnak tekintették. Ugyanígy, az amerikai *subprime*-hitelezéssel, valamint a likviditáshibával kapcsolatos gyanakvó hangok is távolinak, valószerűtlennek tűntek. A 2006–2008-as időszakban készített jegybanki stabilitási jelentések az érzékenységvizsgálatokban legfeljebb 30%-os árfolyam-elmozdulással kalkuláltak, és megállapították: „A bankrendszer teljes nyitott devizapozíciója stabilan alacsony” (*Pénzügyi Stabilitási Jelentés. MNB, [2008]*). Ami igaz is volt, de a háztartások devizaárfolyam-változásnak kitettséget nem vizsgálták. Akkoriban a devizahitelek fizetőképességét elemezve nem tűnt életszerűnek olyan scenárió, amelyben egyszerre lehet gyenge a forint, magas a kamat és a munkanélküliség is. Az indoklás logikusnak tűnt: a makroökonómia-tankönyvek szerint (lásd például N. Gregory Mankiw: *Makroökonómia. Osiris, Bp., 2005.*) a makrogazdasági kiegyenlítődési folyamatok miatt ez a három esemény egyszerre aligha következhet be. Hiszen ha magas a kamat, többnyire erősödik a forint, ha alacsony a kamat, akkor gyengül, miközben többnyire javul az export és a foglalkoztatás is. A portfolio.hu online gazdasági hírportálon olyan elemzés is napvilágot látott, amely szerint az akár 400 forintos euróárfolyamnak sem lenne kihatása a lakosságra, hiszen a bérek majd gyorsan alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez, és így a törlesztőrészek emelkedésével a bérek is emelkedni fognak. Ma már máshogy látjuk a kimeneteleket. Lehetséges a korábban elképzelhetetlen

scenárió, amelyben a bérszínvonal sem alkalmazkodik ilyen gyorsan. A leckéket megtanultuk. A válság kezeléséhez létrehozott új piaci intézkedések és instrumentumok mostanra bekerültek az egyetemi tananyagba. A történet ebből a szemszögből az új pénzügyi kockázatkezelési szabályok és intézmények olvasható, kronologikus eredettörténete is.

A monetárispolitika-alkotás, illetve a pénzügyi stabilitás együttes szempontjából is olvasható az első rész. Nagy hangsúlyt kap Király Júlia elemzésében az inflációs célkövetés rendszere, amelynek alkalmazásával elérhető a független jegybank fő célja – az árstabilitás védelme. A fő konklúzió, hogy a fiskális alkoholizmusban szenvedő állam túlzott költéseivel annyira felpörgette az inflációt, hogy a jegybank – az árstabilitás védelme érdekében – a környező országokhoz képest is magas alapkamatot volt kénytelen meghatározni. A kamat több csatornán keresztül is hatással lehet a fogyasztásra és a megtakarításra, ezzel szorítva le az árszínvonal nemkívánatos növekedését a megcélzott (a 2004. november óta kitűzött és az eurózónához való csatlakozáshoz iránymutatásként megadott maastrichti kritériumok között is szereplő) 3% irányába. A kamatemelés és az ebből is következő forinterősödés azonban olyan helyzetet teremtett, amelyben a deviza-, majd devizaalapú hiteleket (elsősorban a svájcifrank-alapú hiteleket) minden addiginál nagyobb mértékben vette fel a magyar lakosság. A háztartások a svájci frank-forint, illetve az euró-forint árfolyammozgásra érzékeny pozíciót vállaltak. A hitelek speciális szerkezete miatt az ügyfeleknek a svájcinak vagy eurónak nevezett kamatszint felett még a magyarországi országkockázati prémiumot is állniuk kellett – tehát a hitelek törlesztőrészelei kétszeresen is érzékenyek voltak az árfolyamra. Ez olyan rendszerszintű kockázatot teremtett, hogy a 2008-as világgpiaci befektetői pánik hatására a törlesztőrészek hirtelenül és indokolatlanul megemelkedtek, mélyen belemarva a devizahitelek jövedelmébe. Egy amerikai mondás szerint, ha egyvalaki nem tud fizetni a banknak, az az

ő baja, de ha a bank sok ügyfele nem tud fizetni, az már a bank baja. A mondás magyar kiegészítése lehetne, hogy ha viszont a lakosság fele nem tud fizetni, az már az ország problémája.

A történet nem áll meg a válság kitörésének pillanatánál, hanem lépésről lépésre mutatja be a rákövetkező éveket is. Többek között a bankközi piacok helyreállításáért tett lépéseket, az IMF-fel kapcsolatos tárgyalásokat, az adósprobléma eskalálódását, az adómentés elhúzódnását, majd a kormányzati oldalról indított drasztikus végtörlesztési akciót és annak lefolyását. Szóba kerül az ezt követő világgazdasági helyzet, valamint az is, hogy a hazai konjunktúrát leíró görbe se nem V (válság, majd visszapattanás), se nem L (esés, ami hosszan elhúzódik), hanem W (válság két mélyponttal) alakú lett. A történetben helyet kap az euróválsággal megspékelt hazai gazdaság helyzete is.

MÁSODIK RÉSZ:

Jegybank, monetáris politika, válság. Tizennyolc pont, avagy leckék a (nem csak) közgazdász utókornak

A Tizennyolc pont körülbelül öt-öt oldalas alfejezetei lehetnének ötven-, de akár ötszáz oldalasak is. Ezek egy-egy fogalmat, problémát vagy dilemmát tárgyalnak. Néhányuk akár tankönyvi fejezetként jelen állapotában is megállná a helyét. A témák: a jegybank alapvető feladatai, a banki devizaforrások, a monetáris politika hatásmechanizmusa, a jegybanki eszköztár békében és válságkezelésre állítva, a nem konvencionális jegybanki eszközök stb. Például a *subprime*-válságról, a Lehman bankház összeomlásáról, illetve az államcsőd-ről szóló kis esszék akár válságtörténeti összefoglalóként is olvashatók. Vannak még le nem zárult, ma is önálló életét élő problémák, szabályozási javaslatok, ilyen a bennragadt hitelek kérdése.

Mi végre tehát ez a tizennyolc pont, mi végre ez a nem konvencionális könyvszerkezet? Ez a körülbelül 150 oldalas kiegészítés – ha úgy tetszik, egyetemi jegyzet –, amely a válság előtti pénzügytan- és pénzügyi

kockázatkezelés-tankönyvekhez járul hozzá friss tanulságokkal? Ezek a kérdések nem, vagy nem így szerepeltek korábbi ismereteinkben. A könyv ezen jóval szakmaibb része jogászok, üzletemberek, társadalomtudósok és a gazdaság iránt élénken érdeklődő nem közgazdász olvasók számára is hasznos lehet.

KRITIKAI MEGJEGYZÉSEK

Viszonylag keveset tudunk meg a gazdasági és pénzügyi változás és az akkori magyarországi politikai élet kölcsönhatásáról. A könyv tartózkodással kezeli azt a kérdést – néhány személyi csörte (mint például Simor András bankelnök utolsó időszaka a jegybanknál) leírásán túl –, hogy a nemzetközi pénzügyi összeomlás, valamint a hazai jegybank tevékenysége milyen gazdasági, társadalmi és politikai következményekkel járt Magyarországon. Keveset olvashatunk arról is, hogy milyen volt a politikai közhangulat a 2007-et megelőző egy-két évben, az akkori kormánynak milyen volt a viszonya az ellenzékhez és az Európai Unióhoz. Nem fejt ki a szerző azt sem, hogy a 2008-as válság miért jött jól az akkori ellenzéknek, majd a 2010-es kormányváltás után milyen fontos pénzügyi (és társadalmi) intézmények mentek tönkre egyik napról a másikra (hogy csak egy példát említek: a magánnyugdíj-pénztárak). A pénzügyi közgazdászok berkeiben is gyakori, hogy a saját szűkebb területükre fókuszálnak, de a szélesebb köröknek „mesélő” visszaemlékezésben ezek a folyamatok nagyobb súlyt kaphattak volna.

Hiányérzetem van a jegybank Monetáris Tanács nevű intézményének leírásával kapcsolatban is. Több figyelmet érdemelt volna az ott zajló hangos és hangtalan javaslatok, nézetek árnyaltabb bemutatása. A tanács tagjai – a 2005–2007-ben kamatcsökkentést javasló galambok és a kamatemelésre szavazó héják – között ritka volt a teljes konszenzus a döntésekben, ezért jó lett volna erről részletesebben is olvasni. Természetesen nagyon nehéz – akár szubjektív módon is – rekonstruálni a döntések előtt zajló vitát a tanácsülések hiva-

talos jegyzőkönyvszövegei nélkül. A szerző megemlíti, hogy a hosszú jegyzőkönyvek összegyűjtésére a titkosítás miatt nem volt lehetősége, de az akkori tagokkal készülhettek volna interjúk.

Valószínűleg tudatos a könyv személyes, őszinte stílusa, közgazdász olvasóként mégis szívesen olvastam volna szárazabb, összefésültebb kortörténeti elemzéseket is, amelyeket tíz-húsz év múlva is javasolhatnánk olvasásra a jövő szabályozóinak. A színes stílus azonban a kötet olvasásakor akkora lendületet adott, hogy nem volt kedvem letenni, amíg az utolsó oldal végére nem értem.

Válságtörténetet – még ha szubjektív is – nem könnyű írni. Talán még a csaló brókerek (Nick Leeson, a Barings Bank bankárja), a tőzsdebuborékok (Isaac Newton spekulációja a déltengeri tőzsdei buborék során) és a gazdasági válságok gazdaságtörténeti és gazdaságelméleti részleteinek tanulmányozását kedvelő és azokat gyakran idéző Király Júlia sem gondolta 2007 előtt, hogy a tomboló pénzügyi vihart és annak lefolyását majd ennyire közelről és ennyire intenzíven szemlélheti. Természetesen a visszaemlékezés a tudósnak soha nem lehet elég rigorózus, a gazdaságpolitikus szerint másképp is lehetett volna, a kortársak talán úgy gondolják, hogy nem minden pontosan így zajlott. A válság kárvallottjai az egyedi veszteségek felelőseit szeretnék majd közelebbről megismerni. Egy dologban viszont, úgy vélem, az olvasók között nem lesz vita: Király Júlia hivatott arra, hogy bemutassa, milyen is volt ennek a tornádónak az oldalszele – onnan, ahonnan így csak ő láthatta – a tornádó közepéből, belülről.

Váradí Monika Mária (szerk.): Migráció alulnézetből

Argumentum – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Bp., 2018. 238 old., 2400 Ft

Az Európai Unió bővítését követően megindult kelet-európai elvándorlás 2010 után elérte Magyarországot is. Érzékelhetően erősödik a külföldön munkát, reményt keresők száma – és ezzel együtt az erről folyó diskurzus is. A mindennapi tapasztalatok, beszélgetések mellett újságcikkek, művészeti, irodalmi, színházi reflexiók sora tudósít a folyamatról, jelezve, hogy sokszerű és értelmezésre váró történet a sokáig immobilnak tartott – s ezért olykor kárhóztatott – magyarok váratlanul gyors útnak indulása. Szaporodnak a jelenség magyarázatáról, fontosságáról és intenzitásáról megjelenő publikációk: statisztikai elemzések, survey vizsgálatok írják le a kitapintható folyamatokat, a kutatók a nemzetközi szakirodalomban keresnek elméleti analógiákat, magyarázatokat. Az elvándorlás mikrofolyamatait feltáró, időigényes terepmunkán alapuló hazai kvalitatív kutatásra azonban ez ideig kevesen tettek kísérletet. A tanulmánykötet alapjául szolgáló kutatás ötlete is (amelyet az OTKA, majd NKFI néven a magyar kutatási alap támogatott) a rácsodálkozásból született a 2010 utáni időszakban – írják a szerzők a bevezetőben –, amikor szegénységben élő családok megélhetési stratégiáit vizsgálva szembesültek azzal, milyen sok és mennyire különböző társadalmi pozíciójú családot érint a migráció. Korábbi terepmunkáik helyszínére tértek vissza, három periferikus gazdasági és társadalmi helyzetű régióba (egy dél-dunántúli kisvárosba, egy észak-magyarországi válságövezet városi rangú településére és egy dél-alföldi kisfaluba), ami pompás lehetőséget kínált a vidéki, elmaradott régiókból való elvándor-

lás kutatására. A négy szerző – Váradí Mónika Mária, Durst Judit, Virág Tünde és Németh Krisztina – kutatásaiból született kötet talán az első komolyabb hazai kísérlet a munkavállalási célú migráció mikrostruktúráinak feltárására különféle kvalitatív módszerekkel.

A kutatók szakmai érdeklődése és a visszatérés korábbi kutatási terepükre meghatározta és behatárolta az empirikus kutatást. A szegény területeken élők, két tanulmányban pedig céltotán a romák elvándorlását vizsgálták, akikről a külföldi munkavállalásról szóló szakirodalom – az emberítőke-elmélet alapján – rendszerint azt feltételezi, hogy anyagi források és iskolázottság hiányában erre nem vállalkoznak. Emiatt nem szokványos az az elvándorlási környezet és történet, amelynek bemutatását a kutatók ígérik. A kötet címe talányos, éppen a lehatárolt kutatási terep és csoport azonosítását követően utalhatna arra, hogy a migrációkutatás szempontjából kevésbé mobilnak tekintett csoport, a legszegényebbek látószögéből, alulnézetből vizsgálják az elvándorlást. De nem ez a címválasztás magyarázata. Az egyes történetek leírásában megjelenik ugyan, de a célokat áttekintő bevezető nem hangsúlyozza a vizsgálatban körvonalazott csoport különleges helyét a migrációban. Pedig az eredmények rigorózus értelmezése és érvényessége szempontjából meghatározó, hogy nem általában a külföldön munkát vállalókról szólnak, hanem arról a legszegényebb csoportról, amelyről a legkevésbé tudunk.

A cím valójában a kutatás módszerére utal: az egyedi történetekből kiindulva közelítenek ahhoz, ami általánosítható. Hein de Haas középszintű elméleti eljárását követve (*Migration Theory. Quo Vadis?* IMI Working Paper No. 100, International Migration Institute, Oxford, 2014.), a migrációt korlátozó vagy támogató struktúráknak és a migráció önálló szereplőinek (cselekvőségének) kölcsönhatását állítják a kutatás fókuszába.

A hat esettanulmány laza kutatási cél köré rendeződik, így lehetőséget ad a megközelítések sokféleségének: feltárni és megérteni „néhány

kiválasztott terepen a lehető legmélyebben, a migrációban részt vevők és érintettek megkérdezésével [...] a migrációs döntéseket mozgató kényszereket és vágyakat, a tipikus migrációs/mobilitási utakat, valamint a külföldi munkavállalás családokra, helyi közösségekre gyakorolt hatását” (7. old.). Az eredmény hat, önmagában érdekes, fontos és információban gazdag esetleírás, amelyek egyben bemutatják a migráció vizsgálatának különféle kvalitatív technikáit és módszereit. Két tanulmány a roma elvándorlást, két további az idősgondozásban részt vevő nőket, míg két tanulmány a külföldi munkavállalás által közvetetten érintett családtagokat, gyerekeket, illetve szülőket vizsgálja. Kíváncsian, olykor rácsodálkozva olvashatjuk az élettörténeteket, az egyes elvándorlási mintákat, technikákat.

A kutatás során összesen 250 interjú készült, ami gazdag kvalitatív kutatási anyagot sejtet. A szociológiai és antropológiai módszerrel készült tanulmányokat azonban nem fogja egybe közös módszertani rendezőelv, így az interjúk felvételének módja, mélysége, felhasználásának célja és technikája is nagyon eltérő. Némely tanulmány pontosan tárgyalja módszertanát és az adatfelvétel módját, másutt ezek leírása elnagyolt, ami bizonytalanságot és hiányérzetet kelt. A tekintélyes számú interjú adatfelvételi technikáinak és a feldolgozás módjának áttekintése hitelesíthetné a kutatási eredményeket, és az olvasó bizonytalanságát is eloszlatná.

Talán az is magyarázza a módszertani leírás bizonytalanságait, hogy a kutatók az ismert terepeken is váratlan ellenállásba ütköztek, ami korlátozta az interjúkészítést. Az interjúalanyok kiválasztásának, a külföldön dolgozók elérésének módját részleteiben nem ismertetik a szerzők. Az interjúk Magyarországon készültek külföldön élő, hazatért vagy épp otthon tartózkodó külföldön dolgozókkal, vagy róluk beszélő másokkal. (Kivétel Durst tanulmánya, aki a küldő és befogadó helyszíneken is interjúzhatott.) Nem derül ki, hogy az interjúalanyok elérése és az interjúk lebonyolítása pontosan hogyan történt, s ez mennyiben tor-

zította a kiválasztást, befolyásolhatta-e az eredményt. A kutatók ugyanis szembesültek a migrációkutatás általános problémájával: a folyamatosan mozgó csoport elérésének a nehézségével. Összességében a történetek mindegyike a hazai kapcsolatokkal, kötődésekkel, foglalkozik, ennyiben a kibocsátó országban megfogható hatásokat vizsgálják.

A módszertani lehetőségek és akadályok részletes, az egyes tanulmányokban visszatérően megjelenő taglalása amolyan önálló kutatási „melléktermék”. Nem rendeződik ugyan izgalmas és tanulságos tanulmánnyá, de pontosan illusztrálja a migrációkutatás, ez esetben a kvalitatív módszerek korlátait. A kvantitatív módszerek akadályaira, az adatforrások hiányosságára másutt különös élességgel Oded Stark mutatott rá, aki a megfelelő minőségű adatok elérésének nehézségét tekinti a migrációkutatás terjedése legfőbb korlátjának. (Oded Stark – David Bloom: *The new economics of labor migration. American Economic Review*, 75 [1985], 2. szám, 173–178. old., újranyomva in: Stark: *The Migration of Labor*. Basil Blackwell, Oxford, 1991. 23–31. old.). Szerinte ha nem ez lenne a helyzet, még többen foglalkoznának ezzel az izgalmas területtel. Az adatgyűjtés nehézségei ellenére mégis sokan próbálkoznak. Különösen olyan időszakokban, illetve régiókban gazdag a migráció kutatása, amikor és ahol erőteljes a vándorlás, vagy hirtelen és sokszereűen gyors a változás. Az erősödő hazai kutatói érdeklődés érthető tehát.

A kötet hat esettanulmányából néhány általánosítható fontos szál emelek ki. A tanulmányok közül kiemelkedik Durst Judité, a módszerében legkiforrottabb, tartalmában és kidolgozottságban árnyalt, finom és pontos elemzés („*Ez se élet, ez a kóborlás*”). *A helyi kiskirályoktól a globális futószalagig: észak-magyarországi roma transznacionális munkások mobilitási tapasztalatai*. Időben és térben is túlnyúlik a közös kutatás keretén, ehhez hozzájárult a külföldi kutatási lehetőség is. A hosszabb időszak alatt sikerült az interjúalanyok bizalmatlanságát leküzdeni. Három éven keresztül vizsgálta az észak-magyar-

országi terepről Kanadában (Torontóban) menedékkérők és az Egyesült Királyság néhány nagyvárosában munkát keresők vándorlását. Az etnográfiai terepmunka 120, a küldő és befogadó helyszíneken felvett narratív mélyinterjúval egészült ki. A romák ismétlődő, periodikus külföldi munkakeresése, illetve letelepedése mögött – akár sikeresen vagy sikertelenül éltek a menedékkérés vagy külföldi munkakeresés lehetőségével, s ebben nem tesz különbséget – kirajzolódik a közös indíttatás: „a gazdaságilag visszamaradott régióból származó romák többsége számára a társadalmi mobilitás keresése egy otthon-orientált, Magyarországra tekintő vállalkozás. [...] Van azonban számos roma, aki a térbeli mobilitásban látja az egyetlen kiutat abból az »etnikai csapdából«, amely Magyarországon végletesen leszűkíti az esélyeiket arra, hogy a vágyott társadalmi mobilitást elérhessék, hiszen korábbi tapasztalataik arról győzték meg őket, hogy egy iskolázatlan roma számára a saját szülőhazájában »nincs élet, nincs jövő«.” (71–72. old.) Piore klasszikus leírásával (Michael J. Piore: *Birds of Passage. Migrant labour and industrial society*. Cambridge University Press, Cambridge, 1979.) egybecseng Durst állítása, hogy a migráns munka a romák számára is az otthoni célok megvalósításának eszköze: „a külföldi munka, legyen bármilyen nehéz is, jelentősen jobb béreket kínáljon, mint az otthoni. Ez ad nagy értéket a földrajzi mobilitásnak – maga az elvégzett, kizsákmányoló munka csak egy szükséges rossz, egy eszköz jövőbeli céljai eléréséhez. [...] A gyerekek jobb jövőjének érdekében azonban sokan hajlandóak megfizetni ezt az árat.” (72. old.) A rossz munka ellenére is úgy érzik, pozíciójuk jobb, mint ami otthon lenne. Történeteik fontos közös tanulsága, hogy a „feleslegesnek” címkézett, tartósan munkanélküli kelet-európai romák aktív társadalmi cselekvők, akik még a legnagyobb bizonytalanság közepette is valamennyi autonómiára és jobb jövőre törekszenek. Ennek elérésében pedig, ahogy az empirikus leírások pontosan bemutatják, leginkább saját erőforrásaikra, azon belül mindenekelőtt a

támogató rokonsági kapcsolathálóra számíthatnak.

Virág Tünde egy cigány falu 12 családjának történetét dolgozta fel (*A kapcsolathálózatok szerepe a migrációban egy cigányfalú perspektívájából*). Az elemzés árnyalását korlátozta, hogy az interjúzás az ismert terepen meghiúsult, a segítők feltehetően igyekeztek mindent megtenni azért, hogy az elvándorlási mintázatokat feltáró kutatás ne erősítse a cigány faluhoz tapadó stigmákat. Így az empirikus anyag a téma körül folytatott, rögzített vagy utólag lejegyzett beszélgetések s az így nyert tapasztalatok bizonytalanabb összessége lett. A tanulmány legfontosabb következtetése, hogy a cigány falu az elvándorlás szempontjából nem homogén, hanem kétpólusú, a külföldi munkavállalás egy része nem etnikai alapú, hanem a társadalmi helyzetből adódik. A magasabb társadalmi státuszú családok a környék településein élő hasonló – roma vagy nem roma – családokéval azonos migrációs stratégiát követnek, „a külföldi munkavállalásról szóló történeteikben magukról mint magyarokról (magyar állampolgárokról) beszélnek” (93. old.). A legszegényebb roma családok viszont más módon, a zárt, etnikai alapon szerveződő, megtartó, de egyben kizsákmányoló hálózatokon keresztül, informálisan tudnak külföldön munkát vállalni, ami erősíti kirekesztett és kiszolgáltatott helyzetüket. A „migrációról szóló elbeszéléseikben önmagukat legfeljebb csak más etnikai, bevándorló háttérű közösségekkel összehasonlítva nevezik magyarnak, alapvetően romaként határozzák meg” (93. old.).

Németh Krisztina tanulmánya három, külföldön házi idős gondozóként dolgozó nőről szól (*Házi idős gondozás – a házi cselédség vagy az önmegvalósítás útjain?*). Pontosan bemutatja a módszert, amellyel a narratív és nem narratív kérdézési technikákat egyaránt használó, félig strukturált (mély)interjúk készültek. Nem a munkavállalások esettörténetét dolgozza fel, célja a külföldi házi gondozás folyamatában „a cselédmetafora és az önmegvalósítás toposz subjektív jelentéseinek feltárása” (94. old.). Következtetése, hogy a

cseledmetafora használata, illetve távolítása mutatja a személyes autonómia, a cselekvőség (ágencia) lehetőségeit és korlátait a házi gondozók külföldi munkájában. Hogy hasznos és jó kérdés-e egyébként a mai munkavállalási célú migráció egyik gyorsan növekvő és a migráció feminizálódását maga után vonzó területét, az otthoni gondozási és ápolási munkákat (vö. pl. Attila Bartha et al.: *Low-skilled migration: immigrant workers in European domestic care*. In: Miroslav Beblavy et al. [eds.]: *Green, Pink, or Silver II. The Future of Labor in Europe*. CEU Center for European Policy Studies, 2015.) a „cseled” konnotációival összekapcsolni és a családtörténettel történeti szociográfiai magyarázatát adni, az vitatható.

Váradi Mónika Mária egy kisfaluat vizsgált, ahol nagyon elterjedt az idősgondozásra eljáró nők külföldi munkavállalása (*Kisfalusi nők a globális gondozási piacon*). Az elkészült 46 interjú bőséges anyag. (19 fő az interjú időpontjában vagy korábban külföldön idősgondozó volt, 11 fő munkájáról közvetlen hozzátartozója számolt be, 3 fő más területen dolgozott külföldön. Továbbá 13 kontextus-interjú készült a polgármesterrel, az általános iskola igazgatójával és tanárával, a könyvtár vezetőjével, a közfoglalkoztatottak, kisebbségi szervezetek képviselőivel, továbbá idős falusiakkal.) Az interjúzás módszere azonban sajnos homályban marad. Az elkészült interjúk minőségének, a felvétel módjának, hitelességének a bemutatása hiányzik. A kötet leg hosszabb tanulmánya az interjúkkal bőségesen illusztrálja az idősgondozás szerveződését, az aktorok helyét és szerepét és a gondozás világának rétegeit. Itt is előkerül az önmegvalósítás, a cselekvőség lehetőségeinek és korlátainak a vizsgálata.

Nagyon szép és gondos módszertannal készült *outlier* tanulmány Németh Krisztináé, amely a szülő munkavállalásával külföldre került, illetve otthon maradt gyerekek történetét vizsgálja két-két esettanulmánnyal, gyermekrajzok és tanulói interjúk alapján (*Kiköltöző és otthon maradó gyerekek. A transznacionális migráció gyerekperspektívából*). Izgal-

mas tanulmányának kérdése és módszere is kilóg a kötet fősodrából, talán ha a felnőttek által megértett gyerekperspektívát is vizsgálná, az segítené a felnőttek elvándorlásának megértését.

Végül Váradi Mónika Mária a transznacionális családok típusát vizsgálva négy családtörténetet mesél el – főleg az otthonmaradt szülőkkel készült interjúk alapján (*Családtörtédek*). A kevéssé kiértelt tanulmány az eredeti céltől, a szegény településeken élő szegények elvándorlásának vizsgálatától elszakadva a helyi elithez tartozó családokat mutat be, nem nagyon reflektálva a vélhetően nagyon eltérő gondokra, amelyeket a többi tanulmányban vizsgált szegény csoport elvándorlása, illetve a transznacionális családok kettészakadtsága okoz.

A szociológiai, antropológiai esettanulmányokból sehogyan sem áll össze szintetizálható kutatási eredmény, konklúzió, a kötetben sincs összegző fejezet. A tanulmányok empirikus gazdagsága mozaikszerűen villantja fel a folyamatokat megértő, kvalitatív vizsgálatok lehetőségeit. Ez az első lépések egyike, és mindenképpen része az alakuló tudásnak. Hiányzik azonban a kutatás szigorú rendezőelvé, kifejtett elméleti háttere. A kötetet szerkesztő Váradi Mónika Mária bevezetőjétől (*Elméleti kaleidoszkóp – a migrációs tapasztalatok értelmezési lehetőségei*) ezt várhatnánk, amit ő azonban nem tekint feladatának, sőt hangsúlyozza is, hogy „tanulmánya közvetlenül nem jelöli ki a tanulmányok elméleti kereteit” (10. old.), pedig egy bevezető elméleti fejezettől mi mást várhatnánk. Váradi, ha a kaleidoszkóp tarkabarka színgazdaságát, az elméletek sokféleségét nem gyűjti is egybe, szerteágazó áttekintésében kitér a migrációs irodalom szinte minden irányára a migrációt ösztönző globális egyenlőtlenségektől a migráció nyomán bekövetkező társadalmi és gazdasági fejlődés szemléletének taglalásáig. Nem fókuszál a kötet célcsoportja, a hátrányos helyzetű régiókban élők, a szegények és romák migrációjának a sajátosságaira és különösségeire, még azt sem teszi meg, hogy viszonyítsa helyzetüket más csoportok

külföldi munkavállalásának mintázataihoz. A migráció folyamatát a nemzetközi szakirodalomban szokásos módon a globális egyenlőtlenségek rendszerével írja le, s ez a szemlélet a tanulmányok mindegyikében felbukkan. Nem különbözteti meg a globális egyenlőtlenségek által indukált migrációt az EU-országok között az Európai Unió bővülésével kialakult mobilitástól. Lengyel szerzők mutatnak rá, hogy az Európai Unió belüli mozgást vizsgálva fontos elgondolkodni azon, „hogyan lehet a migráció hatását vizsgáló irodalmat a kelet-közép-európai közepes és magas jövedelmű országokra alkalmazni, olyan országokra, amelynek polgárai a »globális kisebbséghez« tartoznak” (A. White – I. Grabowska – P. Kaczmarczyk – K. Slany: *The Impact of Migration on Poland. EU Mobility and Social Change*. UCL Press, London, 2018.; www.ucl.ac.uk/ucl-press, 44. old.). Váradi azonban nem tesz ilyen különbséget a legszegényebbek és az EU-bővülés lehetőségeivel élő kevésbé szegények között, ami nem segíti az analitikus leírást. Pedig talán éppen ezen a ponton lehetne kifejteni az esettanulmányokból megismert történetekből általánosítható következtetéseket arról, hogy a legszegényebbek a többiekől eltérő migrációs rezsimben keresnek külföldi munkát.

Néhány lényeges tétel mégis kirajzolódik a kötet egyes tanulmányaiban az esettörténeteken is átívelő elméleti háttérként:

1. A transznacionalitás, a vándorlás leírásának az értelmezése Thomas Faist nyomán, ahol a „transznacionális tereket sűrű és folyamatos, határokat átszelő tranzakciók jellemzik, mert függetlenül attól, hogy az érintettek végül hol telepsznek le, fenntarthatnak transznacionális kapcsolatokat, amelyek hatással vannak mindenkori országaikra” (15. old., a hivatkozás forrása: Thomas Faist: *Migrants as Transnational Development Agents: An Inquiry into the Newest Round of the Migration–Development Nexus*. *Population, Space and Place*, 14 [2008], 21–42. old.);

2. a társadalmi remittenciák hatása, azaz Levitt nyomán „eszmék, viselkedések, identitások és társadalmi tőkék, amelyek a befogadó ország

felől a kibocsátó országbeli közösségekhez áramlanak” (33. old., eredetiben Peggy Levitt: Social remittances: migration driven local-level forms of cultural diffusion. *International Migration Review*, 32 [1998], 927. old.), s végül

3. a cselekvőség (ágencia), a tudatos cselekvő egyén szerepe, amelyet a migráció kontextuálisan eltérő típusainak megragadására és értelmezésére De Haas középszintű elmélete nyomán a migrációs képesség (*migration capability*) és a migrációs törekvés (*migration aspiration*) kölcsönös egymásra hatásával írják le. Talán az utóbbi a lehangsúlyosabb, a bevezető szerint az ágencia a kötet tanulmányait összekötő közös módszertani nyelv: „A tanulmányokon átível az ágencia alapú megközelítés, vagyis mindannyian a cselekvő, ágenciával rendelkező embereket állítjuk a középpontba, és azt a kérdést vizsgáljuk, hogy a strukturális kényszerek kemény szorításában mit tehet, mire képes, mire juthat a migrációban, mobilitásban részt vevő, abban érintett egyes ember, család.” (10. old.) Zavaró és nehezen érthető a strukturális kényszerek vizsgálatát kiemelő szándék mellett, hogy miért nem érdekes az elemzés számára a lokalitás vizsgálata, amikor a migrációs döntést, a migráció hatását vizsgálják. Ez a kutatás expliciten megfogalmazott, bár úgy tűnik, a kutatás lehetőségeit visszafogó szándéka: „A tanulmányokban a helyi viszonyok [...] csak abban az esetben jelennek meg markánsabban, ha fontosak a migrációs pályák különbségeinek megértésében, illetve ha egy-egy migrációs minta meghatározónak mondható az érintett településen.” (10. old.) Nehezen értelmezhető, mikor nem meghatározók a helyi viszonyok, hiszen ennek kontextusában történnék a döntések, de az esetek többségében ez a szál mégis elmarad.

A kutatás három éve alatt a terepmunka és a fontos, érdekes esettanulmányok megírása mellett a szintézis kevésbé sikerült. Az előzetes eredmények részben megjelentek korábbi publikációkban, s most szép kiállítású kötetben materializálódtak. A szerkesztésben azonban nagyon

zavaró a befejezetlenség, a sok ismétlődés, a fejezetek számozásának hiánya, a formai összerendezetlenség, a hibák sora. Fájón hiányzik a kötet tanulmányainak rövid angol nyelvű összefoglalása is, amely segíthetné, hogy a kutatás kilépjen a zárt hazai diskurzusból. A kutatói türelmetlenség, a kutatási pályázatok finanszírozási rendszere által határok közé szorított könyvkiadási lehetőség, a kutatókra nehezedő publikációs teljesítménykényszer, vagy talán ezek együttese eredményezte, hogy egy ígéretes, jelen formájában is élvezetes könyv idő előtt jelent meg.

HÁRS ÁGNES

Times of Upheaval

FOUR MEDIEVALISTS IN TWENTIETH CENTURY CENTRAL EUROPE

CONVERSATIONS WITH JERZY KŁOCZOWSKI, JÁNOS M. BAK, FRANTIŠEK ŠMAHEL AND HERWIG WOLFRAM

Edited by Pavlina Rychterová, Gábor Klaniczay, Pawel Kras and Walter Pohl. Central European University Press, Bp. – New York, 2019., 396 old., \$40.00

Miután mindegyik interjú alanyát ismerem, vagy ismertem, nagy örömmel vállalkoztam ennek a kötetnek a bemutatására, amelyben volt diákjakkal vagy fiatalabb kollégáikkal folytatott beszélgetéseik kapcsán, négy nagyszerű történész életével és munkásságával ismerkedik meg az olvasó.

A cím minden korra alkalmazható, hiszen az emberiség szinte minden korban viharos időket él át, itt azonban a mi korunkat idézik fel az interjúk, amelyek színtere egy meghatározott tér, Közép-Európa négy országa, Lengyelország, a volt Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország, és a történelem egy rövid szakaszát tárgyalják, ugyanis a négy tudós 1924 és 1934 között született.

Nagyon régen egyik tanítványom a UCLA-n azt kérdezte, hogyha választhattam volna, melyik korban szerettem volna élni. Mint kicsoda? – kérdeztem vissza. Ebből a kötetből

kiderül, még egy közös foglalkozás, a középkori történelem tanulmányozása sem biztosított hasonló élethelyzetet (a *Sitz im Leben* laza fordítása).

A lengyel Jerzy Kłoczowski professzor a náci megszállók elleni harc egyik hőse. Húszéves korában vesztette el a jobb kezét. 1924-ben született, és olyan családban nőtt fel, amelynek tradíciói mélyen gyökereztek a lengyel nemzeti hagyományban és a római katolikus egyházban. Amikor a háború utáni kormányzat beleszólt a személyes és szakmai szabadságába, Kłoczowski belefogott a lengyel rendházak tanulmányozásába. Első munkája a lengyel domonkosokról szóló könyve volt. Ennek, valamint *A kolostorokból a közösségbe* című művének révén kapcsolatba került a vezető francia középkorászokkal. Kutatómunkáját az *Annales*-kör segítette tovább olyan anyagokkal, amelyeket Lengyelországban nem érhetett el, valamint meghívásokkal és írásainak francia fordításával, amelyek így tágabb olvasóközönséget szereztek számára (a lengyel kutatóknak egyébként is több lehetőségük volt Nyugatra utazni, mint a többi úgynevezett szocialista ország tudósainak). A Lublini Katolikus Egyetem nyugalmas kikötőt teremtett számára, az elkövetkező évtizedekben tehát így jelenhettek meg a lengyel kereszténység történetének legfontosabb kötetei, melyekkel Kłoczowski hazája kultúrtörténetét az európai civilizációhoz csatolta.

Kłoczowski mélyen hitt Lengyelország világban betöltött szerepében, és talán koránál fogva is nagy tisztelettel beszélt olyan politikusokról, mint például Piłsudski, hangsúlyozva fiatal kortársaitól merőben eltérő véleményét. Igazi régi vágású úr volt, aki nehezen tegeződött, és kezet csókolat a kollégáknak. Mindig arra törekedett, hogy személyes véleményét elhatárolja tudományos munkásságától, és a kutatásaiban és diákjaival mindig a tágabb területek megismerését, befogadását hangsúlyozta. Az interjút egyik tanítványa, Pawel Kras, a CEU alumnusa készítette, akinek annak idején ő tanácsolta, hogy tanulmányait külföldön végezze. Kras interjúja nemcsak egy termékeny tudóst, hanem egyben egy

morálisan elkötelezett, emberi tisztességében megingathatatlan férfi mutat be az olvasónak.

A tíz évvel fiatalabb cseh történész, František Šmahel gyerekként hitt a szocializmus álmában. Túlélte a náci megszállást, és bízott benne, hogy Beneš visszatértelevel jobb életre nyílik lehetőség. Régi egalitárius családjában a kényszerű kollektivizálás után is reménykedtek egy jobb rendszer kialakulásában. Miután azonban a nagybátyját – aki nem jelentette fel Nyugatra szökni készülő katonatársát – elítélték, úgy tűnt, Šmahel búcsút mondhat az annyira áhított tudományos jövőnek. A Károly Egyetem helyett egy éven át bányában dolgozott, mielőtt, sok nehézség után, felvételt nyert a történelem szakra. Kłoczowskihoz hasonlóan az ő számára is egy párizsi út nyitotta meg a nyugati kutatásokhoz és kutatókhoz vezető kapcsolódás lehetőségét 1956-ban. Mindig hálával említette František Graust, a marxista történészt is, akitől, ahogy mesélte, megtanulta, hogyan közeledjen a forrásanyaghoz.

Nem keserítette el, hogy nem tudta a külföldi könyvtárakat és archívumokat tanulmányozni: az olasz reneszánszsal szeretett volna foglalkozni, de nem lett belőle, ahogy mondta, vidéki középkorász, hanem egy élet munkájával ő lett Husz János, prágai Jeromos és a huszita mozgalom legkiválóbb ismerője, akinek nemzetközi hírnevét az *Annales* tagjai, közülük elsősorban Jacques Le Goff segítette megteremteni.

A prágai tavasz tragikus vége után Šmahel elvesztette egyetemi állását, és éveken át villamost vezetett Prága utcáin. Nem volt egyedül; számos kollégája csak ablakmosóként vagy pedellusként dolgozhatott. Ő azonban nem hagyta abba a kutatást. Munka után írt, és amit írt, kis körben felolvasta barátainak. Tudományos kérdésekről vitáztak, bármennyire fáradtak és pesszimisták voltak is. A bársonyos forradalomig így eltöltött idő nemcsak Šmahel életéből vett el fontos éveket. A következő generáció legalább annyit veszített, amikor a tanárukat elhallgattatták. Ennek ellenére *Tabor története* vagy *A huszita forradalom* négy kötete biztosítja Šmahel helyét a cseh tör-

ténészek legjobbjai között. Pavlína Rychterova interjúja a tudós élete és munkássága mellett fényt derít Csehszlovákia szocialista mindennapjaira, ideológiájára és intézményeire is.

Šmahel megpróbáltatásaihoz képest Herwig Wolfram karrierje – ahogy azt Walter Pohlnek, őt kérdező tanítványának, barátjának és utódjának többször hangsúlyozza – könnyű ütközet volt, mert sem személyi biztonságát, sem szakmai karrierjét nem veszélyeztette semmi. Kohl híres szövegének a „későn születés kegyelméről” sokféle olvasata van, és a tőle megszokott szerénységgel Herwig Wolfram nem annyira a saját kiváló képességeinek, mint a jó szerencsének köszöni egyenesen ívelő karrierjét.

Gyakran hivatkozik a Kaliforniában, a UCLA-n vendégprofesszorként eltöltött egy évre, amely – szerinte – egész életére felszabadító hatással volt, de ez sem egészen igaz, hiszen már diákként, nyaranta körbeutazva Európát a barátaival, korán kiszabadult Ausztria gyakran kisstílusú köldöknézéséből. Talán ez az egyik oka, hogy sosem fogadta el Ausztriának azt az önképét, amelyen a náciizmus első áldozataként mutatja magát a világnak. Ezért utasította el az antiszemitizmus minden megnyilvánulását és az egyetemén gyakorta megjelenő Magna Germania ideológiáját.

Az 1968–69-es, Amerikában töltött évről epifániaként beszél, de Walter Pohl emlékszik rá, hogy Wolfram már sokkal előbb másképp, közvetlenebbül beszélt a tanítványaival, mint a többi, begyepesedett tanár. Ezt a különbséget férjével, Henrik Birnbaummal azonnal megérezték, amikor Kaliforniába érkezett, és ahogy az interjúban mondja, nemcsak barátokká, szinte egy családdá váltunk. A damaszkuszi utat azonban nem a velünk kiépült kapcsolat, hanem Gerhard Ladner közeli barátsága jelentette.

Ladner a hazájából menekülni kényszerült, zsidó származású, mélyen hívő katolikus, a pápaság nagy hírű osztrák kutatója volt, aki Wolframot meghívta a UCLA-re. Wolfram Ladnert saját apja és „doktor-apa”, Fichtenau professzor mel-

lett harmadik atyjának választotta, az életrajzát is megírta. (Hagiográfia, de lehetett is, mert Gerhard Ladner az egyetlen polgári szent volt, akit valaha ismertünk. Egyszer nálunk, vacsora közben, zavartan felemelte a kezét, amely vérezett, és nehezen hittük el, hogy nem a stigmák jeleit látjuk, hanem Max-Emil nevű tascónk támada meg alattomosan az asztal alatt.) Wolfram Amerikában találkozott az akkor még diák Patrick Gearyvel. Barátságukról így ír: „Az egyike legfőbb kincseimnek, amit Amerikából visszahoztam magammal.”

Ebben a megérdemelten fényes karrierben, amelyben dékán, majd később az Osztrák Történettudományi Intézet igazgatója lett, Wolfram ma is következetesen harcol a provincializmus, a sovinizmus és a történelem relativizálása ellen. Arra törekszik, hogy a korai európai népek történetét felszabadítsa a nacionalizmus és a sovinizmus narratívája alól. Ez az, amit az általa fémjelzett „Bécsi Iskola” jelent, már ezt a gondolkodást tükrözi egyik korai munkája, *A gótok*, amelyet több nyelvre lefordítottak, és a magnum opus, *A Római Birodalom és a germánok*.

Wolfram visszatért az osztrák múlthoz is. A 15 kötetes *Osztrák történelem* a háború utáni történetírás egyik kiemelkedő projektje, egyben Herwig Wolfram történelemszemléletének fontos eredménye. Itt jegyzem meg, hogy beszélgetőtársa, Walter Pohl ugyanebben a szellemben írta meg nagyszerű művét az avarokról.

Utolsónak hagytam a beszámolóit a most 90 éves, örökifjú Bak János és a jóval fiatalabb, de ugyancsak kiváló kollégája és barátja, Klaniczay Gábor beszélgetéséről.

Bak János sok évtizedet és két földrészt átívelő karrierje szintén paradigmátikus a generációjára nézve, mert évekig osztozott azok sorsában, akiket megfosztottak a szabadságuktól, majd azok közé tartozott, akik e szabadság igénye miatt mindent hátrahagyva elindultak, hogy új életet kezdjenek (és ezt többször is megtette).

Egyszer atyai barátom, Paul Oskar Kristeller azt mondta, hogy szükség

esetén hat szóra tudná redukálni a humanizmus lényegét: „The travelling of books and people.” Azt hiszem, ezzel leírtam Bak János életét is.

Budapesten született, asszimilált zsidó polgári családból, amely közeli kapcsolatban állt a főváros szabadelvű értelmiségével. Gyermekkorához tartozott természetesen a nevelőnő, a jó iskolák, a cserkészek, a nyaralás az Adrián és mindaz, amit a felső középosztály a maga előjogának vélt. A magyar zsidók sosem hitték, hogy rövidesen osztozniuk kell közép-európai hittestvéreik sorsában.

1944 közepére a nácioknak és magyar kollaboránsaiknak sikerült a vidéki zsidóságot a különböző lengyel és német megsemmisítő táborokba deportálni. Budapesten János a megengedett órákban sárga csillaggal járt az utcán, és a családnak el kellett döntenie, hogy az egyre súlyosabb megszorító rendelkezések szerint élnek, vagy megpróbálnak hamis „árja” iratokat szerezni, vagy pedig bujkálnak. Mind a három variációt kipróbálták, és szerencséjükre túléltek. 1945 január közepén a szovjet hadsereg felszabadította a bűvöhe-lyüket.

A következő években az országban befejeződött a kommunisták fokozatos hatalomátvétele. 1945 és 50 között azonban, talán az egyetemek hanyag adatkezelése miatt, János még bekerült, sőt a végzés után tanári, később adminisztrátori állást is kapott, amelyet az 1956-os forradalomig töltött be. Addigra már minden illúzióját elvesztette, és csatlakozott a forradalmat megelőző, majd a forradalom alatt aktív ifjúsági mozgalomhoz. A felkelés tragikus leverése után tudta, hogy el kell hagynia az országot, mielőtt letartóztatják. Mint később kiderült, számos barátját bebörtönözték.

Miután Nyugatra érkezett, Bak Jánosnak sikerült bekerülnie a Göttingeni Egyetemre, ahol, a híres medievalista, Percy Ernst Schramm professzor tanítványaként, 1960-ban doktorált. Valószínűleg nem lobogott benne a vágy, hogy azonnal középkorász legyen, mert 1959-ben, miközben disszertációját írta, a cserkészeknél szerzett Morse jel-

zőrendszer ismeretét újratanulva, elszegődött rádiósna a Hapag-Lloyd Társaság egyik hajójára, az *SS Desdemona*-ra. Mint egy valódi pikareszkben, hősünk utazás közben írt: a hajón töltött három hónapban, Hamburg és Chicago között disszertációjának egy-egy fejezetét a kikötőkből küldte Schrammnak (aki hamburgi lévén, úgy látszik, megértette a tenger hívó szavát).

János ezen az úton későbbi otthonát, Kanadát is megismerte. De mielőtt állásba került, egy kétéves ösztöndíjjal Oxfordban, majd a Deutsche Forschungsgemeinschaft szintén kétéves stipendiumának támogatásával átdolgozta disszertációját. Ez lett első könyve *Königtum und Stände in Ungarn im 14–16. Jahrhundert* címmel.

János sosem szakította meg kapcsolatát saját korának történelmével, például a brüsszeli Nagy Imre Intézetrel, sőt az első egyetemi állását Marburgban is a modern történelem szakon kapta. Ezt követte pár év a tengerentúlon: Newarkban és Delaware-ben. A vietnámi háború egyre véresebb alakulása miatt elhagyta az Egyesült Államokat, és elfogadott egy állásajánlatot a vancouveri Simon Fraser Egyetemen, amely azért volt különlegesen érdekes, mert a program a középkori történelmet interdiszciplináris keretbe helyezte.

Vancouveri munkássága idején továbbra is részt vett a magyar középkorral kapcsolatos kutatásban. Ezt a *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae* (1989–2013) ötkötetes fordítása bizonyítja, amelyben a munka oroszánrészre Jánosé. Latintudása mindenkiét felülmúlja (mellesleg, ha éppen felbosszantják, hibátlan latinsággal tudja, hogy finom legyek, nemtetszését is kifejezni).

A nemzetközi és interdiszciplináris témákkal foglalkozó *Majestas* konferenciáknak is ő az ötletgazdája (egyen én is részt vettem Párizsban, amelyen a „rossz uralkodók” volt a téma). A konferenciák előadásai- ból összeállított sorozatban először a remek *Coronations* jelent meg, amelyet még 11 kötet követett. Ez a projekt többször hozta Bak Jánost az USA-ba és Európába, amíg Klanczay Gábor, aki a CEU-n létrehoz-

ta a Középkortudományi Tanszékot, rábeszélte, hogy végleg térjen vissza a már posztkommunista Magyarországra (ez a beszélgetés részben a mi kaliforniai nappalinkban folyt). Ezen a ponton angolul teszem hozzá: *And the rest is history.*

Remélem, ebben a rövid ismertetésben fel tudtam hívni a figyelmet arra, hogy olvasói sokkal többet találnak e könyvben, mint négy kiváló történész interjú formájában elmondott életrajzát. A kötet a XX. század közép-európai intellektuális életének megbízható története, és kötelező olvasmánnyá kellene válnia a korszo- kat kutató diákok számára...

■ MARIANNA D. BIRNBAUM

Veszprémy László: Történetírás és történetírók az Árpád-kori Magyarországon (XI–XIII. század közepe)

History Writing and Historians in Hungary during the Reign of the Arpad Dynasty (Eleventh – Mid-Thirteenth Century)

Rerum Fides II. Line Design, Bp., 2019. 464 old., 3900 Ft

A magyarországi krónika- és gesztairodalom kutatása lényegében egy és egynegyed évszázada áll a magyarországi medievisztika homlokterében. Az első nagy generációt a vonatkozó szövegleszarmazási kérdéseket tisztázó Domanovszky Sándor, Hóman Bálint és Madzsar Imre alkotta, a második emblematiszta képviselői a stíluskritikai vizsgálatairól híres ifj. Horváth János, Győry János, Györffy György és Mezey László voltak, a harmadik nemzedék kimagasló képviselőinek az eszme- és jogtörténeti vonatkozásokat feltáró Gerics József és gyakori vitapartnere, Kristó Gyula tekinthetők, a negyedikbe pedig

Szovák Kornél és az itt recenziált művet közreadó Veszprémy László sorolandó. Persze vannak „generációközi” nagy krónikakutatók, mint az első és második nemzedék közé eső Mályusz Elemér, és nem szabad elfeledkeznünk a ma legfiatalabbakról, az oroslánkörmeiket már jócskán mutogató Csákö Juditról és Bácsatyai Dánielről sem. Nem kevés szkepszis is kísérte a betonszilárdságú eredményeket nem hozó, de filiációs, forráshasználati és művelődéstörténeti kérdésekben azért egyre pontosabb „találati arányt” magáénak tudható krónikakutatást, de ezek a fanyalgó vélemények az idők végezetéig visszaverhetők lesznek annak hangsúlyozásával, hogy a XI–XII. századi magyar történet legfontosabb kútfője az okleveles anyag soványasága miatt mindig is a magyar krónikaszerkesztmény lesz, Anonymus rejtélyes gesztájának pedig oly sokrétű a tartalma, hogy egy percre sem engedi lankadni a kutatói érdeklődést.

Veszprémynek ez a munkája nem monográfia, hanem (a XIII. század végi Kézai Simonnal foglalkozó dolgozatait kivéve) szinte összes krónikatanulmányának egy adott koncepció szerint összeállított gyűjteménye, amelyet egy magyar és angol nyelven is közreadott, lényeglátón megfogalmazott összegzés követ. A kötetet bőséges mutatók (földrajzinév-, illetve személynévmutató) zárják.

Az összegzésből máris kirajzolódik a pályája zenitjén járó Veszprémy László hozzájárulása a magyar krónikakutatás hosszú évtizedek óta épülő építményéhez. Hangsúlyozza a korai magyar historiográfiát érő római és kánonjogi hatásokat, a hasonlóan jelentős befolyást, amelyet a gregoriánus reformmozgalom által keltett európai ideológiai küzdelmek, valamint a késő antik irodalmi műveltség (Trója-, Nagy Sándor-irodalom) gyakorolt a korai magyar történeti művekre. Először történeti feljegyzéseket tételez fel (erre még bővebben visszatérek), a XIV. századi krónikakompozíció legkorábbi előzményének összeállítását Kálmán korára helyezi, Anonymus gesztájánál pedig a korábbiaknál tágabb keletkezési időintervallummal (1200–1220-as évek vége) számol. Foglalkozik az

annalsztika egyetlen magyarországi képviselőjével is, a pozsonyi évkönyvekkel, amelyeket részint történeti feljegyzésnek tekint, részint pedig – Kristó Gyulát követve – a fehérvári prépostsághoz kapcsol. Lényeges megállapítása, hogy a korai, XI. századi magyar krónikapasszusok – ha a mélyükre nézünk, illetve tekintetbe vesszük a bajor altaichi évkönyvek réges-régen bizonyított kiaknázását – valójában németbarát megfogalmazásokat foglalnak magukba, egészen Salamon király nem sok öröme okot adó történetéig. A korábbi kutatás által a XI–XII. századra keltezett, általa az igazán regényes munkának tekintett *Gesta Ladislai regis*t viszont határozottan a XII. századra datálja. Éppen a Szent Lászlóval kapcsolatos krónikaszakaszok kérdésében ért egyet azokkal a többiek (Kristó Gyula, Szovák Kornél, Csákö Judit és e sorok írója) által is képviselt, de más-más érvelést tartalmazó és más-más terjedelmet feltételező nézetekkel, hogy a krónika szövegéhez mind III. Béla, mind II. András korában hozzányúlhattak.

Munkájában Veszprémy László nem csak a hazai irodalmi tradíciókkal foglalkozik. Tárgyalja a magyar államalapítás korának Merseburgi Thietmar mellett legfontosabb, a XX. század folyamán hitelességében sokat támadott kútfőjét, Adémar de Chabannes francia történetíró magyar vonatkozású fejezeteit, és lényegében elfogadja hitelességüket. A nemzetközi kutatást is érintő fontos megállapítása, hogy ez az állásfoglalás – ha helytálló – kihat a vonatkozó Adémar-fejezet többi elbeszélésének hitelességére is (itt Nagy Károly aacheni sírjának III. Ottó általi meglátogatására kell elsősorban gondolnunk). Jóval kétkedőbb viszont a scheyerni bencés apátságban fennmaradt Szent István–Gizella-hagyomány autenticitásával kapcsolatban. Összegzőn megállapítja, hogy a korabeli magyar történetírás (és az azzal sok szálon összefüggő legendairódalom) nem volt periférikus helyzetű, megfelel az Európa keleti határrégiójából ismert irodalmi teljesítményeknek, és azoknál – főleg ha figyelembe vesszük a lengyelnél és a csehnél jóval gazda-

gabb okleveles anyagot – semmiképp sem kevesebbre becsülendő.

Mivel koncepciózusan összefűzött tanulmányokról van szó, a következőkben egyes részproblémákkal foglalkozom. Kezdjük az ún. történeti feljegyzések fogalmával, amelyről először 2004-ben írt a *Századok* folyóirat hasábjain. Ezekről a történeti feljegyzésekről a szerző hol tagadja, hogy évkönyvszerű bejegyzések volnának (29., 329. old.), hol pedig a *Pozsonyi Évkönyv* bejegyzéseit is ilyennek tekinti (79. old.). Igencsak megfontolandónak tartom azt a megállapítást, hogy ez a krónika (gesta) megszerkesztése előtti fázist képviselte a magyar historiográfiában. (A *Pozsonyi Évkönyv* soványka híreiből nem bővíthetett a ma ismert krónikaszöveg, és számos híre – például a XI. századi pécsi püspökök adatai vagy Szent Gellért hivatalba kerülése – meg sem jelenik a bővebb szövegekben!) 2009-ben egy előadásomban (In: Font Márta – Fedeles Tamás – Kiss Gergely [szerk.]: *Aktualitások a magyar középkorkutatásban*. PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs, 2010.), majd 2018-ban, a XII. század forrásait magyar fordításban hozó szegedi chrestomathia-ban fejtettem ki azt a véleményem, hogy ilyen feljegyzésnek tekinthetjük az *Acephalus-kódex*ben (*Scriptores rerum Hungaricarum*. Ed. E. Szentpétery. I–II. Budapestini 1937–1938. I. 434–435. old.) fennmaradt híres II. István-kori töredéket is, amelyet később a bővebb krónikaszöveg is szétértelmezve hasznosított (ezt tipográfiailag jelöltem is a fordításkötetben). Tehát – remélem, nem tűnik szerénytelenségnek – Veszprémy László elképzelése mögé egy konkrét példát is állítottam. Mindazonáltal várom (a remélhetőleg még kutatói pályám során bekövetkező) kritikai értékelést, amely elveti vagy éppen megerősíti elképzelésemet. Egyébként nem tartom igazán hihetőnek a pozsonyi annales székesfehérvári eredetének hipotézisét, pedig először mesterem, Kristó Gyula fogalmazta meg. Ha valaki elolvassa az évkönyv XI. századi passzusait, akkor egyértelműen Szent Benedek-rendi és dél-dunántúli érdeklődésű szerzőre, klerikusra gondolhat. Nem is értem

igazán, hogy Pécs miért nem került még eddig a kutatás látókörébe.

Ha jól értem Veszprémy László álláspontjának változását, akkor egyet nem értésemet kell kifejeznem a nagyobbik Szent István-legenda és a krónika kapcsolatáról kifejtettekéről a XI. századi német támadások leírásával kapcsolatban. Gerics József éppen hatvan éve megfogalmazott elképzelése szerint a legenda szövege 1030-nál, II. Konrád császár hadjáratánál már használta a krónika 1051-re vonatkozó elbeszélését III. Henrik támadásáról. Magam 2009. évi előadásomban azt hangsúlyoztam, hogy a szituáció különbözik (a németek mindkét esetben elállnak a magyarok megtámadásától, mindkettőt követküldés előzi meg, de a szókincs és a helyzet megoldása is különböző, hiszen a visszavonulást a szentéletrajz csodának tulajdonítja, a krónika pedig cselnek), és csupán csak egyetlenegy hasonló frázis van a két szöveg között (legenda: *nuncius ... ceu missus ab imperatore*, krónika: *hospes ... simulans se a caesare missum*). A kérdés az „ösgeszta” datálásában alapvetően fontos, hiszen ha az 1080–1100 körül keletkezett István-legenda már felhasználta a ma ismert krónikaszerzőt, akkor az első krónikaszerkesztésnek ennél korábban kellett megszületnie.

2014-ben még Veszprémy is úgy látta, hogy a fiktív levéllel/megtévesztéssel végrehajtott hadicselre több példa is akad, a *missus* kifejezést meghaladó filológiai kapcsolat sincsen, és végső soron a krónikás is ismerhette a legendát, erre lásd a *Deo sic volente* utalást (*Arcana tabularii. Solymosi László-émlékkönyv*. Szerk. Bárány Attila et al. Bp.–Debrecen, 2014. 813–814. old.). Jelen monográfiájában (és *Hadtörténelmi Közlemények*, 2017. 703–704. old.) már bizonytalanabban fogalmaz: „A legenda szerzője kétségszemből határozatlanul ismert a krónika 1051-re datált levélcseletét, amit tényyszerűségében és szóhasználatában is áttemelt a legenda szövegébe. Mindezt azonban – véleményünk szerint – az 1030-as győzelem körül kialakult és ismert német hagyomány ismeretében, melynek legkorábbi lejegyzése a *Kaiserchronik*ban olvasható.” (133. old.) A császárrónika

XII. század közepi, viszont a nagyobbik Szent István-legenda 1095–1096 tájánál később nem keletkezhetett (az 1097 után írt Hartvik-legenda már használja!). Végső soron lehet, hogy én értem (nem szándékosan) félre a szerzőt, és a hagyomány – és nem a krónikaszerző – ismeretét tulajdonítja a nagyobbik István-életrajzot megalkotó bencés szerzetesnek, vagy pedig megváltoztatta álláspontját, amivel már nem tudok egyetérteni.

Nagyon fontosak Veszprémy László Anonymus-kutatásai, amit már az a tény is jelez, hogy oroszlánrészt vállalt a regényes geszta utolsó két (latin–német, valamint latin–angol) kiadásában (1991, illetve 2016) is. Nézzünk itt is néhány érdekes, a szerző munkamódszerét, kutatói attitűdjét is bemutató részletkérdést.

Az elsőről közel három évtizede írt először, 1991-ben (a *Hadtörténelmi Közleményekben*). Anonymus 55. fejezetében és a krónika 103. fejezetében is előkerül a *felix embola* szókapcsolat. Némi előzmény után ifj. Horváth János foglalkozott komolyabban e ritka, görög eredetű szóval, az *embolá*-val, és arra a következtetésre jutott, hogy a görögben még „háborús betérés, támadás” értelmű kifejezésnek a magyar Névtelen adott „hadsereg” jelentést, ami – más példák mellett – görög nyelvtudását is igazolná. Az 1988-ban megjelent, Mályusz Elemér és Kristó Gyula által jegyzett Thuróczy János-kommentár viszont a szó római jogi eredetét hangsúlyozva, a hadsereg jelentését vette számba, és úgy vélekedett: Anonymus és a krónikaszerkesztés vonatkozó helyei közös forrásából eredhetnek. Veszprémy László három évvel később már római jogi glosszátoroknál vette észre a „hadsereg” (*militum superhabundantem multitudinem*) jelentését, így a szóalkotást Horváth Jánossal szemben elvitatta a magyar gesztairótól. Kandidátusi disszertációjában Kapitánffy István bizantinológus szintén a római jogi eredetet valószínűsítette, vitatva, hogy Anonymus jelentésalkotásával állnánk szemben, és azt is hangsúlyozta, hogy az *embola* szó állandó kísérője a *felix* jelző (a kandidátusi disszertáció 2003-ban monográfiaként jelent meg). Tehát igazán nem panaszolhatjuk fel, hogy a magyar

közélatin filológia ne figyelne e kifejezésre.

Veszprémy 2017-ben a szegedi történész *Actákban* visszatért a kérdésre, egy döntő megállapítással: a római jogi eredetű kifejezés előfordul a XII. század végén Alexander Neckam Párizsban működő angol gondolkodó *De naturis rerum* című munkájában. Annak a passzusnak, ahol a *felix embola* „szerencsés csapat” értelemben szerepel, van vergiliusi vonatkozása is, amely – alább látni fogjuk – érinti Anonymus műveltségét. Veszprémy – mint mindig – óvatosan fogalmaz, nem állítja határozottan P. mesterünk Neckam-ismeretét, de ezt a továbbiakban el sem vethetjük, hiszen a teljes Anonymus-kutatás számol a gesztaszerző franciaországi tanulmányaival. A kérdés már csak krónikabeli előfordulása: ez lehet független Anonymustól (a hozzá hasonló műveltségű XII. század végi, XIII. század eleji átszerkesztő is ismerhette a szókapcsolatot), Anonymus vehette onnan is, vagy épp Anonymus adta át valamelyik XIII. század végi krónikásnak (Ákos mester fogható gyanúba). Magam ez utóbbi lehetőséget tartom a legvalószínűtlenebbnek, de hangsúlyozandó: mindkét utóbbi esetben az átvevő – bizonyosan különöni vagy jogi tanulmányai miatt – tisztában volt az *embola* „hadsereg” jelentésével. E fejtegetések kapcsán egyébként tetten érhetjük Veszprémy László talán legjelesebb kutatói tulajdonságát: egy-egy problémát sohasem tekint lezártnak, nem engedi el, figyeli a hazai és nemzetközi szakirodalmat, forráskiadványokat, és ha új következtetésre nyílik lehetőség, azt haladéktalanul levonja.

Kapitánffy és Veszprémy kutatásai egyébként egy Anonymusszal kapcsolatos másik probléma kapcsán is összetalálkoznak. Kapitánffy 1971-ben mutatott rá a névtelen gesztairó egy addig ismeretlen forrására, az *Excidium Troiae* című Trója-történetre, amely egy késő antik háttérű, leginkább Franciaországban ismert munka. Tehát itt érhetjük tetten az anonymusi, Vergiliusra vonatkozó műveltségelemet, amelyet egyébként a munka előszavában maga P. magister is szóba hoz. Veszprémy már említett 2017. évi szegedi tanulmányában

és jelen kötetében tovább vizsgálta a kérdést, és újabb párhuzamot, motívumegyezéseket, és azonos frazeológiát talált az *Excidium*mal. Gondos filológusként azt is kimutatta, hogy az Anonymus által használt kéziratvariáns Pisai Guido szerkesztéséhez áll közel, ami 1100 után keletkezhetett. (Ez végleg kizárja azt az egyéb-ként is lehetetlen feltételezést, hogy a gesztairó Béla királya az 1060-as évek elején uralkodó I. Béla lehetett volna). Veszprémy még azt is figyelembe veszi, hogy az *Excidium* tömörített, iskolai használatra szánt variánsa, a *Destructio Troiae* is szóba kerülhet mint Anonymus forrása.

Jelentős Anonymus-kutatóként Veszprémy László is beleütközik műkedvelő történészek állításaiba. Elsőként a sokat publikáló Holler László azon megállapítását vitatta (Csákváry Orsolyával társszerzőségben), hogy a Fekete-tenger gesztabeli előfordulásai (1. és 44. caput) szövegromlás eredményei lennének, hiszen az elnevezés Európában jóval később jelent csak meg. Veszprémy és Csákváry kimutatta, hogy az elnevezés régi, bizánci háttérrel pedig már a XIII. század elején, többnyire skandináv forrásokban is előfordult, így felesleges a magyar geszta szövegét javíthatni (a polémiát először lásd a *Magyar Nyelv* 2008. és 2010. évfolyamaiban, a recenzeált kötetben pedig a 197–201. oldalakon).

Jóval kevesebb egyetértéssel figyeltem Veszprémy László lelkesedését Hölbling Tamás amatőr kutató munkássága iránt (*A honfoglalás forráskritikája*. I–II. Ad librum, Bp., 2010.). Hölbling természetesen elővette minden műkedvelő középkorász kedvenc forrását, a *Tarihi Üngürüş* című török krónikát, és annak Anonymus-használatát próbálta meg igazolni (II. köt. 215–232. old.). Ezt Veszprémy is igenli (233. old.). Magam ezt sem látom feltétlenül igaznak, de a professzor lelkes sorait sem Hölbling „rendkívül adat- és ötletgazdag” művéről (uo.). Csak a műkedvelő kutató két megdöbbenő állítására hívom fel a figyelmet: a magyar régmúltban a *sabartoi asphaloi* népe, amely egy (jóval) a honfoglalás előtti magyar néprész lehetett, Hölbling szerint a délorosz–délukrán

sztyeppén a XI. században megjelenő kunokkal lenne azonos, továbbá Anonymus I. Béla jegyzője lett volna. Mint láttuk, ezt utoljára éppen Veszprémynek az *Excidium Troiaera* vonatkozó vizsgálatai zárták ki teljes mértékben. Anonymusszal szólva Hölbling vonatkozásában: *Quid plura?*

Veszprémy Lászlónak a hun–magyar rokonságra vonatkozó elgondolásai „középutasnak” minősíthetők. Mint ismeretes, a két nép azonosságának a szaktudományban is voltak odaadó szószólói (mint például Hóman Bálint), illetve heves tagadói (itt Kristó Gyulát említem, aki pályája záró szakaszában az általa csatlakozott katonai segédnépi eredetűnek tartott székelyeknél engedett meg csupán korai Attila-hagyományt). Manapság döntően a német medievisztika képviselői (Johannes Fried) tagadják a hun–magyar tradíció ősi voltát. Veszprémy László szerint már 1200 előtt volt magyar hun/Attila-hagyomány (lásd Attila szerepeltetését Anonymusnál), de azt is hangsúlyozza: hogy mindennek a honfoglalás előtti korról való folyamatossága kétséges és meg is kérdőjelezhető.

Talán minden szakmabeliben felmerül a kérdés, hogy ennyi előtanulmány és ily mértékű erudíció birtokában Veszprémy László miért nem monográfiát tett le asztalra, miért „csak” egy megkomponált és a bőséges összegzéssel jócskán összebroncsozott tanulmánykötetet. Ez kutatói alkat kérdése is, valószínűleg úgy vélte, a részletes bizonyító apparátust és érvelést tartalmazó tanulmányok egybeterelése és egy helyen való feltehetőleg használata többet használ a mai magyar krónikakutatásnak, mint ha Kristó Gyula 1994-ben és 2002-ben írt összegző monográfiáit egy másikra váltja fel. Bármiképpen legyen is, Veszprémy László munkája a korai magyar historiográfiát érintő kutatások új klasszikus alkotása.

Pál Ács: Reformations in Hungary in the Age of the Ottoman Conquest

Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2019. 333 old. 74.99 €

Magyarország kora újkori történetéről és kultúrájáról idegen nyelven megjelenő színvonalas könyvekkel szerencsére egyre gyakrabban találkozhatunk, különösen a vallások, az identitások és az oszmán hódoltság kérdéskörében. Összességükben azonban még mindig ritkaságszámba mennek ezek a kiadványok. Ács Pál válogatott tanulmányai a RefoRC (Reformation Research Consortium) sorozatában jelentek meg, ugyanott, ahol egy másik magyar jeles kora újkori kutató, Péter Katalin tanulmánykötete fél évvel korábban napvilágot látott. Az angol nyelvű *A reformációk Magyarországon az oszmán hódoltság korában* c. tanulmánykötet elsősorban olyan írásokat gyűjt egybe, amelyek igyekeznek a nemzetközi történelmi irodalom kurrens kutatásaihoz csatlakozni. Ugyan a tanulmányoknak körülbelül a fele különböző kiadványokban az elmúlt években már megjelent angolul, a kötet számára a szerző ezeket is, akárcsak az újonnan lefordított cikkeket, felfrissítette és helyenként átdolgozta.

A könyv elsősorban a XVI. század iránt érdeklődő történészekhez szól, ami némileg meglepő, hiszen szerzőjük irodalomtörténész, bár egyike azoknak az irodalomtörténészeknek, akiket a történészek is magukénak ismernek el; nem véletlen, hogy Ács Pál manapság az Eötvös Loránd Tudományegyetemen történelem szakos hallgatókat oktat. Érdemes azonban pontosítani. A „hagyományos”, politikai és intézményi struktúrák iránt érdeklődő, elsősorban nemzeti keretekben gondolkodó (manapság szerencsére már egyre inkább kisebbségben lévő) történészek helyett az elsődleges célközönséget olyan szak-

emberek jelentik, akik Ácshoz hasonlóan szívesen mozognak a nyelv-, vallás-, eszme- és kultúrtörténet hártámezsgyéin.

Ács Pál leginkább az esszék, a tanulmányok világában érzi magát otthon. Megjelent tanulmányainak a száma jóval 200 felett jár, és könyveinek is jó része korábbi tanulmányait köti csokorba, és adja gyűjteményes formában közre. Ács már csak azért is az esszé embere, mert érdeklődési köre kimagaslóan tág, mondhatjuk, végtelenül kíváncsi. Az antikvitás történelméhez és régiségeihez vonzó kora újkori antikváriusokhoz hasonlóan, ő is szívesen indul el a múltba vezető legkülönbözőbb nyomvonalakon, rég elfeledett történetek, jelenségek, emberek és szövegek nyomában. Ezért is lenne nehéz a kötetben megjelent 18 tanulmányt egyetlen narratívába foglalni. Talán ide köthető az is, amiről Ács a bevezetőben beszél, hogy mennyire nehéz a „valóság” megragadása a maga összetettségében, különösen a történelmi valóságé. Úgy gondolom, nehéz lenne ezt vitatni, különösen, mert a köznapi „valóság” mindig konstruált valóság, melyet leginkább a róla folytatott diskurzusok konstruálnak. Véleményem szerint a történelmi eszme-futtatásaink célja legfeljebb az egykori valóság(ok) egy-egy szeletének (jobb esetben szeleteinek) a közelítő megragadása lehet. Ez mindenképpen interpretációs és egyben retorikai tevékenység, akár csak a jelen valóságának a megragadása és ábrázolása, csupán a rendelkezésre álló források tekintetében vannak nagyságrendbeli különbségek. Azt, hogy mit mondunk el a múlt-ról, kevésbé azon múlik, hogy mit tekintettek a múltban írásbeli rögzítésre méltónak vagy fontosnak, és a leírt szövegeknek mekkora hányada maradt fenn, mint magukon a kérdéseinken, amelyeket felteszünk. Ha a 18 tanulmánynak nincs is egyetlen közös témája, könnyedén csoportosíthatók bizonyos kérdések köré. Amennyire én látom, a szerzőt elsősorban mindenekelőtt az érdekelte, hogy a kora újkori kortársak (pontosítsunk: elsősorban a magyar anyanyelvű írástudó férfiak) miként reagáltak a kor legnagyobb kihívásaira: a reformáció(k)ra és az oszmán jelenlétre. Míg

a reformáció(k) Magyarország szellemi és vallási életét alapjaiban irták át, az oszmán jelenlét gyakran a kortársak jólétére, biztonságára, sőt egzisztenciájára is kihatott, és a másságról alkotott tapasztalatait is érdemben befolyásolta. E két kérdéskör, a reformáció(k) és az oszmán jelenlét, adják a könyv második és harmadik részének a fő témáját. Hozzájuk kapcsolódik az erasmusi humanizmus magyarországi hatásával foglalkozó első rész, valamint a XVII. század eleji katolikus megújítást tárgyaló negyedik rész.

Az *Erasmusi kihívások* címet viselő első rész két esettanulmányból és egy bevezetőből áll, amely Erasmus magyarországi hatását vizsgálja. E rész egyik legérdekesebb tanulsága, hogy a kizárólag latin nyelven író rotterdami tudós paradox módon a magyar nyelv megerősödéséhez is hozzájárult. Ács azonban nemcsak Erasmus írásainak, hanem tudosi személyének is kiemelkedő jelentőséget tulajdonít. Vagyis hangsúlyozza annak a független (gyakorlatilag a „piacból” élő) szabadúszó értelmiségi modellnek a fontosságát, amelyet Erasmus képviselt és fejlesztett tökélyre, különösen azoknak a magyarországi kortársaknak a körében, akik vágytak ugyan a spirituális megújításra, de ambivalensen érezték a reformáció iránt. Ezekhez az emberekhez Erasmus Krisztus örökérvényű bölcsességét vitte közelebb, amely nem volt se katolikus, se lutheránus, hanem elvileg egyedül a Szentírás, azon belül pedig az Újtestamentumon alapult. Ha Erasmus követői azt akarták, hogy a krisztusi tanítás és az azt értelmező és emberközeli tévő erasmusi bölcsesség eljusson az iskolázott, de latinul nem értő lakossághoz és morálisan is hansson, akkor azt először át kellett ültetni a népnyelvre. Ez volt az első bibliafordítók célja, köztük Sylvester Jánosé, aki az Újtestamentum szövegét először magyarította, hangsúlyozva, hogy benne „maga Krisztus, az emberi nem megváltója [...] szól magyarul.”

Másik magyar bibliafordítónk, Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek a lefordítására vállalkozott. Az 1533-ban kiadott műve az első magyarul megjelenő nyomtatott könyv. Amint azt a harmadik fejezet részle-

tesen bemutatja, Komjáti Erasmus fordítása és értelmezése alapján dolgozott. Több szempontból is figyelemre méltó ez az úttörő vállalkozás. Egyrészt a magyar nyelvű könyvkiadás első képviselőjeként Komjáti egészen új nyelvi problémákkal találta magát szemben, másrészt az ő könyve jelenti Magyarországon az első tudatosan megtett lépést egy új típusú, az írott nyelv által értelmezett közösség megteremtése felé. Komjáti esete azért is érdekes, mert rávilágít, hogy az ország művelt közösségének egy része miként reagált az oszmán térdhódítás nyomán kialakuló katonai és politikai krízishelyzetre. Ács olvasatában Komjáti egyik legfontosabb válasza maga a könyv volt: a politikai krízisből kivezető utat a lelki és az ezzel járó kulturális megújítás jelentette. Ezen az úton Krisztus mutatta az irányt, amelyet legjobban Erasmus közvetítésével, Szent Pálról szóló tanításából lehetett megismerni. Volt Komjátinak azonban egy másik válasza is, amely művét a XVI. századi protestánsok tanításához köti és a „magyarok” (magyarországiak) szenvedéstörténetének narratívájába ágyazza. Ennek értelmében a magyarokat ért csapások által Isten az új választott népéhez akar szólni.

A korban gyakorinak számító magyar-zsidó párhuzam egy másik aspektusával foglalkozik az első rész második tanulmánya, amely a Szent Makkabeusokra vonatkozó, jellemzően katolikus hagiográfiai hagyománynak a protestáns recepcióját tárja fel. Bár e recepciótörténetre is meghatározó hatással volt Erasmus, a tanulmány tartalmilag részben már a könyv második részéhez tartozik.

A *Protestáns reformációk kulturális kontextusai* címet viselő második résznek is van egy bevezető fejezete, amelyben Ács a reneszánsz (reneszánszok) és a reformációk közös célkitűzése mellett érvel: mindkettő egy elvesztett aranykort akart visszahozni. De nemcsak a reneszánsz függött össze a reformációval, hanem a különböző felekezeti mozgalmak is szorosan összekapcsolódtak. Ács úgy látja, hogy a felekezetek kulturális elkülönülése igazából csak a XVII. században kezdődik; a különböző egyházak ekkorra mondanak le végleg a keresztény egység eredeti célkitűzéséről és

rendezkednek be a megosztottság új helyzetére.

A második rész összesen hét fejezetéből kettőt szeretnék kiemelni. A hetedik fejezet Dévai Máttyás *De sanctorum dormitione*, „a szentek aluvásáról” szóló művét elemzi. Dévai a magyar nyelvű lutheranizmus egyik meghatározó figurája, művét 1531-ben írta, nem sokkal a Wittenbergi Egyetemről való hazatérte után. Ez az írása ugyan elveszett, de valamilyen szinten rekonstruálható egy hat évvel később keletkezett műve alapján, amelyben a problémát újratárgyalta. A tanulmány egyik célja, hogy a szentek aluvásának látszólag marginális kérdését visszahelyezze eredeti kontextusába, ami az ítéletnapról, pontosabban a léleknek (és a testnek) a halál utáni sorsáról folyó protestáns vita volt. Kényes problémának bizonyult ez, számos buktatóval. Könnyű volt ugyan a purgatórium tagadásával népszerűsége tenni, de a pokol, a feltámadás és a lélek halandóságának/halhatatlanságának bonyolult kérdései ettől még nem oldódtak meg. Furcsa módon Dévait csak annyiban érdekelte a téma, amennyiben azt a szentek kultusza ellen lehetett fordítani: ha a szentek lelke a haláluk után elalszik, az élők sem fordulhatnak hozzájuk imájukkal. Dévai elképzelése szerint ez Szűz Máriára, Hungaria oltalmazójára is érvényes volt, ami meglehetősen radikális és hazafiatlan üzenetnek számított még a protestáns kortársak körében is. A szentek aluvásának Dévai-féle elméletével azonban az igazi baj az volt, hogy veszélyesen hasonlított az anabaptisták elképzeléseire. Dévai ezért kényszerült végül (említett hat évvel később írt írásában) nézetein finomítani, bár a célkeresztben továbbra is a szentkultuszt tartotta. Jellemző ez az irányultság a magyarországi korai reformációra. A szentkultusz tagadása akár a szentábrázolások elleni erőszakos támadásokban is megnyilatkozhatott. Erre hozza Ács példaként Szerémi György krónikáját. Mikor 1543-ban a szultán Székesfehérvárt ostromolta, „a lator polgárok, akik az Isten szentjeinek káromlói voltak, kivitték a templomból Pétert és Pált, akiket emlékezetül fából faragtak és megaranyoztak, s nyakukra egy kötelet kötöttek, felvitték a

város falára, egy kampón a falon kívül kilógatták, s mondták azoknak a szobroknak: No, segítetek nekünk, latrok, s azután hiszünk nektek.”

A második rész egy másik izgalmas fejezetének címe: *Abrahámi hit egy magyar mezővárosban*. A tanulmány Skaricza Máté várostörténeti költeményét elemzi, amely a sokvallású és -nemzetiségű Ráckevéről szól. A költemény legérdekesebb aspektusa, hogy hangot ad annak a reménynek, hogy egy az ábrahámi primitív vallássosságra emlékeztető leegyszerűsített hitgyakorlat újra egyesíteni tudná a sokféleképp megosztott keresztényiséget.

A könyv harmadik része (*Az oszmán törökök változó képe*) a szerző legújabb és egyben egyik legsikeresebb kutatásaiból ad válogatást. Egyes tanulmányok már eddig is újabb kutatásokra inspirálták a hazai és nemzetközi történészeket. A szerző itt nemegyszer azokat a határterületeket vizsgálja, ahol a normát a vegyes és cseppfolyós identitások jelentették. Magyar kutatóként Ács Pál talán némileg kitüntetett helyzetből vizsgálhatja a keresztény Európa és az Oszmán Birodalom közötti érintkezés különböző megnyilvánulásait, de eredményeit mégsem ennek köszönheti, hanem annak a kutatási intuíciónak és kreativitásnak, amellyel a sokszor alig ismert vagy használt forrásokból összehalászott információk segítségével sikeres narratívákat képes felépíteni.

A tizenegyedik fejezet Alvisé Gritti történetét helyezi korábról nem ismert új kontextusokba. A velencei dózse törvénytelen fiaként Konstantinápolyban felnövő Gritti egy időben állítólag olyan politikai befolyásnak örvendett, hogy Szulejmán is szinte a hatása alá került. A tanulmány azt kutatja, hogy milyen nemzetközi és oszmán politikai dinamikáknak volt köszönhető Gritti gyors felemelkedése – hiszen egy időben Erdély legbefolyásosabb emberének számított –, illetve még gyorsabb bukása és meggyilkolása.

A következő három fejezet magyar kapcsolatokkal vagy gyökerekkel rendelkező renegátokkal (kereszténynek születő, de eredeti hitüket elhagyó oszmánokkal) foglalkozik. A

tizenkettedik fejezet főszereplője Ibrahim, a Budán született itáliai-horvát származású Dudith András humanista diplomata különös sógora. Mikor 1567-ben a katolikus püspökként Krakkóban diplomáciai szolgálatot teljesítő Dudith, dacolva az elkerülhetetlen botrányral, feleségül vesz egy lengyel nőt, szinte senki sem tudja, hogy a felesége mellett egy nagy hatalmú, tolmácsként (dragománként) és szintén diplomataként működő renegát sógort is a családjába fogad. Egy családon belül hirtelen két befolyásos politikus lesz: az egyik a Habsburg császárt, a másik az oszmán szultánt szolgálja. Ács nyomozásának köszönhető, hogy e különleges, titokban tartott kapcsolatra fény derült, még akkor is, ha a két férfi érintkezésének bizonyítékai hiányoznak, és a magam részéről azt sem látom igazolhatónak, hogy Ibrahim segítette volna Dudith családját anyagilag.

A tizenharmadik fejezet egy (bécsi zsidó származású) osztrák és egy magyar renegát dragomán, Mahmud Terdzsumán és Murád dragomán (született Somlyai Balázs) történetét és kapcsolatát kutatja. E két fiatal férfit minden jel szerint a mohácsi csatát követően fogták el. Mindketten áttértek az iszlámra, nagy műveltségre tettek szert, több nyelvet is elsajátítottak, és életük során több könyvet is írtak; többek között Murád egy muszlim katekizmust, Mahmud pedig egy Magyarországról szóló történeti művet (*Tarih-i Ungurus*), melynek megírásába elképzelhető, hogy Murád is besegített. Ács nem csak azt bizonyítja, hogy e két renegát ismer-te egymást, hanem hogy valószínűleg jóban is voltak. Murád, aki állítólag beszélt arabul, perzsául, törökül, latinul, magyarul és horvátul, történeti műveket is lefordított, rossz latinra ültetett például egy oszmán krónikát a humanista Johann Löwenklau megbízásából. Fény derül arra is, hogy a híres ariánus (antitrinitárius) Adam Neusernek Mahmud volt a szállásadója. Neuser Erdélyen keresztül Heidelbergből menekült, és végül Konstantinápolyban talált menedéket, ahol az iszlámra is áttért. Még érdekesebb, hogy Mahmud és Murád feltételezhetően a keresztényekkel folytatott

vallási disputákba is bekapcsolódott. Mahmud, aki a vallások közötti átjárhatóságra legalább annyira nyitott lehetett, mint vendége, Neuser, egy vita során a kálvinisták ellenében nyíltan a hódoltságbeli magyar szentháromság-tagadókat támogatta akkor, amikor a reformátusok kivégeztették az unitárius Alvinczi Györgyöt. Alvinczinak állítólag azért kellett meghalnia, mert mind a Bibliáról, mind a Koránról lekicsinylően beszélt.

A tizennegyedik fejezet az oszmán-keresztény kapcsolatokba egy másik izgalmas perspektívából enged bepillantást. E tanulmány főszereplője Şehsuvar bég, a hódoltságban harcoló oszmán hadtestek egyik legkegyetlenebb katonája. Mint magyarok ellen harcoló magyar renegát Şehsuvar mindent megtett annak érdekében, hogy a Porta bizalmára rászolgáljon, és elfeledtesse magyar származását, a ranglétrán azonban mégsem sikerült sokkal feljebb kapaszkodnia. Az ő története az újhittűek túlkompenzálásáról szól; kár, hogy ezt a történetet túlságosan is jól ismerjük.

Hasonlóképp izgalmas a tizenötödik fejezet is, amelynek ezúttal egy német humanista, a már említett Johann Löwenklau a főszereplője. Löwenklau eredetileg (mai meghatározással élve) grécistának és bizantológusnak indult, vagyis legfőképpen a bizánci görög nyelvű szövegelemleké lefordítása és kiadása érdekelte. Innen terjedt át a figyelme, jó kutatóként, az oszmánok történelmére. Személye újabb példa a vallási másként gondolkodás és az intellektuális nyitottság szoros összefüggésére. Ács tanulmánya Löwenklau oszmán kutatásait tárja fel és helyezi a Kelet iránt megélnkülő humanista érdeklődés, illetve az ezt megelőző, korábbi protestáns (keletre irányuló) missziós ambíciók kontextusába. A szerző amellett érvel, hogy Löwenklau keleti érdeklődését e két eltérő gyökerű és célú, de hasonló irányú intellektuális érdeklődés metszéspontjába állítva tudjuk a leginkább megérteni. Megjegyzem, ez a kijelentése számomra nem eléggé meggyőző. Úgy gondolom, ha volt is egykor Löwenklaunak valamilyen szintű érdeklődése a protestánsok keleti missziói iránt, ez túl távol esik, és nem függ össze későbbi oszmán kutatásaival.

A tizenhatodik fejezet Kakas István hasonlóan izgalmas keleti utazásait tárja fel. Hogyan került a korabeli Kolozsvár egyik leggazdagabb és egyben legműveltebb polgára I. Abbász perzsa sah udvarába 1602-ben mint II. Rudolf diplomáciai missziójának a vezetője? Honnan jött ez az egész küldetés? Ács kutatómunkája egészen meglepő eredményekkel szolgál. Mint kiderül, az oszmánok legnagyobb katonai ellenségeihez, a perzsákhoz indított küldetés ötlete nem az 1591 óta dúló tizenöt éves háború Habsburg stratégiáitól, mint azt várni lehetne, hanem vállalkozó szellemű angol kereskedőktől eredt, akik portugál és holland vetélytársaiknak a nyomába eredve új kereskedő utak és kontinenseken átívelő kapcsolathálókat kialakításával kísérleteztek.

A könyv negyedik, *A 17. század eleji katolikus reformmozgalmak* című, két fejezetből álló része, a korábbiakhoz képest kissé vázlatos maradt; úgy vélem, itt is szükség lett volna egy bevezető fejezetre. Ráadásul a tizenhetedik fejezet (*Az oszmánok meghódítója a csodakabinetben: Kuriozitás és hőskultusz, Esterházy Pál Egy csudálatos ének című versében*) számomra inkább a barokk szekuláris költészetéről, mint a katolikus reformmozgalmakról szól. Ezt kompenzálja a jól sikerült utolsó fejezet Pázmány Péterről, amely a katolikus megújulás kutatása előtt véleményem szerint új távlatokat nyit meg. Ács meggyőzően mutat rá, hogy a Pázmány beszédeiben megmutatkozó történelemértelmezés érdemben ad feleletet a protestánsok (determinisztikus) világméltóságra, és valós, időszzerű kérésekre nyújt új választ. Vagyis arról van szó, hogy amíg a katolikus megújulás (az „ellenreformáció”) sikerét általában a katolikus egyház politikai beágyazottságával és hatalmával szoktuk magyarázni, addig e tanulmány arra hívja fel a figyelmet, hogy a katolikus egyház képes volt olyan üzeneteket megfogalmazni, amelyek a kortársak élethelyzetére és problémáira reagáltak. Nem biztos, hogy a túlélésért küzdő és állandó fenyegetettségben élő országban a protestáns eleve elrendeltség dogmája a sorsán változtatni kívánó és az ország felszabadításában reménykedő, vagy

azért akár tenni is hajlandó embereket kellőképpen motiválta. (Más kérdés, hogy ezek az emberek azért nem voltak olyan túl sokan.)

Ács Pál itt egybegyűjtött angol nyelvű tanulmányai a Magyarországról szóló nemzetközi szakirodalom számára új hangot jelentenek. Az apró kritikai megjegyzéseim semmit sem vonnak le értékükből. Olyan friss, kérdésközpontú elemzésekkel találkozhatunk bennük, amelyek nemcsak a magyarországi, hanem az európai kora újkor jobb megismeréséhez is közelebb visznek. A könyv egy motivált, tehetséges és méltán elismert magyar kutató egyik nagy műve.

ALMÁSI GÁBOR

Nicolaus Olahus: Epistulae

PARS I. 1523–1533

Edidit, introduxit et commentariis instruxit Szilágyi Emőke Rita (Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum XIX/1.), Reciti, Bp., 2018. (http://reciti.hu/2019/4989)

1523-ban a Magyar Királyság már az utolsó, turbulens éveiben járt II. Lajos uralkodásának, amelynek 1526. augusztus 29-én a mohácsi csata vetett véget. 1523 februárjában Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek és királyi helytartó éppen az esztergomi kanonok és Szathmári György pécsi püspök titkára volt, amikor levelet írt a brassói kanonokoknak. Ez az első levél az összesen 435 darab missziliszt közlő kritikai kiadásban, amelyet Szilágyi Emőke Rita rendezett sajtó alá, s amely egyszersmind Oláh Miklós levelezése kritikai összkiadásának első kötete. Tíz évet ölel fel, az 1523 és 1533 közötti időszakot, ezt követi majd a következő évtized missziliszeit tartalmazó második kötet. Ez alatt az évtized alatt Oláh Miklós királyi titkárként megjárja II. Lajos udvarát, elindul Mohács felé, de egy üzenet visszahívja Budára, hogy a gyászos csatavesztést követően az özvegy királyné titkáráként kerüljön Brüsszelbe, és itt érje 1533. Oláh Miklós

éppen abban az időszakban futotta be pályáját, amikor a Magyar Királyság darabjaira hullott, és az ország három részre szakadásával a katolikus egyházszerkezet is összeomlott.

A levelezés kiemelt szerepet játszott a humanisták kapcsolattartásában, a reneszánsz újra népszerűtette a levélírást művészetét. A XVI. században már számos kézikönyv is segítette a levelezőket az *ars epistolaria* elsajátításában. A magánlevelek ennek köszönhetően nem a nyilvánosságtól távol tartott szövegek voltak, hanem nagy műgonddal létrehozott, akár publikálásra is alkalmas alkotások. Azt is érdemes figyelembe venni, hogy a kiadásra szánt levélgyűjtemények – leveleskönyvek – értelmezési kerete a kiadás következtében megváltozott, a leveleskönyvek már az irodalom részévé váltak, és eszerint is olvasták őket. A nyomtatott kiadás magával hozta a tudatos szerkesztés lehetőségét, amellyel a kor híres tudós levelezői közül például Rotterdami Erasmus vagy Justus Lipsius élt is, így a levelezések a humanisták önképének fontos részévé váltak. Az episztolák számtalan apró-cseprő adatot tartalmaznak a korszakról, de legfontosabb funkciójuk az volt, hogy fenntartsák az ismerősökből, barátokból kialakított tudós közösséget, a res publica litterariát. A levelek jelentőségét nemcsak tartalmuk adja, hanem a megírás gesztusa, az, hogy a felek távolról társaloghattak egymással.

Az episztolák kritikai kiadásának elindulása mindenképp jelentős tudományos újdonság, ugyanis Oláh Miklós leveleinek eddigi definitívnek számító kiadása, Ipolyi Arnoldé, amely a *Monumenta Hungariae Historica* sorozat 25. köteteként jelent meg 1875-ben, nem a teljes levelezést dolgozta fel. Ipolyi ugyanis az Oláh és másolói által összeállított *Epistolae Familiarest*, vagyis a *Leveleskönyvet* adta ki, értelemszerűen XIX. századi textológiai elvek szerint. Az azóta eltelt több mint 140 évben többen publikáltak újabb, az Ipolyi-kiadásban nem szereplő leveleket Oláh Miklóstól, sőt kritikai kiadásban jelentek meg munkásságának más szegmensei: a *Carmina*, a *Hungaria* és az *Athila* is a Bibliotheca Scriporum Medii Recentisque Aevorum

(BSMRAe) első sorozatában látott napvilágot, és ezeknek a szövegeknek azóta további kiadásai is készültek.

Oláh Miklós leveleinek első kötete pedig a Reciti Kiadónál jelent meg, mely 2018-ban átvette a BSMRAe sorozatának kiadását az Argumentum Kiadótól. Fontos eredmény az is, hogy a levelezés online kiadása is készül, amely sok szempontból jelent előnyt a levelezés használatakor, s egyben bővíthetővé is teszi a most közzétett korpuszt.

Mielőtt rátérek a kötet jelentőségének kifejtésére, érdemes részletesebben szólni a *Leveleskönyvről*. Oláh három másolóval készítette el a gyűjteményt, amelyet aztán saját maga emendált, javított és szerkesztett. Ez a kézirat jó ideig lappangott, emiatt Pray György 1805-ben úgy publikálta Oláh Miklós leveleit *Epistolae procerum regni Hungariae* (Pars I., Bécs, 1805.) címmel, hogy nem tudott a *Leveleskönyv* létezéséről, vagyis tulajdonképpen egy részkiadást készített, noha kritikai igénnyel. Az egyébként leginkább művészettörténettel foglalkozó Ipolyi Arnold 1875-ben az Esterházy család kismartoni levéltárában bukkant rá az *Epistolae Familiarest* kéziratcsomójára (MNL OL P 108), amely több mint 600 levelet tartalmaz az 1527 és 1538 közötti időszakból, Oláh feltehetően 1539-ben zárta le a kéziratot. A *Leveleskönyv*be bemásolt misszilis eredetijei elvesztek, vagyis a Magyar Országos Levéltárban ma található gyűjtemény a legkorábbi erre vonatkozó forrás. A *Leveleskönyv* létrehozásával Oláh Miklós olyan magyarországi humanista egyházférfiak sorát gyarapította, mint Vitéz János vagy Váradi Péter. Nem tekinthetünk el a nyilvánvaló antik mintától, Cicero *Epistulae ad Familiares*től sem. Ciceróéhoz hasonlóan mindegyik gyűjteményt körültekintően szerkesztették meg, legyen szó akár Vitéz János elsősorban diplomáciai levelezéséről, akár az Oláh Miklós szerteágazó kapcsolatrendszerét előnyösen prezentáló válogatásról. A szerkesztés nem csak a saját levelezés átválogatását jelentette. Oláh ugyanis néhány helyen versbetéteket, szónoki beszédeket is közölt, nem beszélve azokról a levelekről, amelyek annak

ellenére kerültek a *Leveleskönyv*be, hogy Oláhnak sem címzettként, sem szerzőként nincs köze hozzájuk.

Maga Ipolyi Enea Silvio Piccolomini levelezését vélte a legközelebbi párhuzamnak annak alapján, hogy a katolikus egyházban hasonló pozíciót töltöttek be. Előszavában nem mulasztotta el felhívni arra a figyelmet, hogy Oláh közléseit kritikával kell illetni, jelentőségéről ellenben a következőket írja:

„Másfelől azonban épen úgy kétségtelen, hogy Oláh Miklós magánlevelezése is mindazon előnyökkel bír, melyet az e nemű történet-kutatók közvetlensége és leplezetlensége nyújthat. Mély tekintetet engednek vetni bennök egész nyíltsággal előnkbe tárt ügyekbe, íróik szándéka és nézeteibe, hangulatába és jellemébe. Megvilágítják olyankor a fennforgó diplomatikai és politikai akciók titkos szálait, és ha mást nem szolgáltatnak is, érdekes néha bennök a történetben levő események fejlődéséről a legközvetlenebb készülődéseket, híreket és nézeteket megértenünk. A történet szála mintegy előttünk fonódnak és szövődnek.”

Az előszóból nem derül ki, hogy Ipolyi tudott-e a további levelekről, és ha igen, szándékában állt-e a kiadásuk, azonban rámutat arra, hogy a levelezések még szerkesztett voltukban is a levelezőpartnerek egy személyesebb, bensőségebb oldalát mutatják meg.

Oláh a Mohács utáni humanizmus jeles képviselője volt, a XX. század fordulójának szakirodalma rendszeresen foglalkozott is vele. A levelezéssel kapcsolatos kutatások a kultúrtörténeti vonatkozásokra helyezték a hangsúlyt. Többen kutatták Oláh és Rotterdami Erasmus kapcsolatát, Schleicher Pál 1941-ben egy egész értekezést szentelt ennek. Oláh Miklós azonban nem csupán a magyarországi tudósok számára fontos személyiség, hiszen román eredetű nemesi családból származott, vagyis munkássága a romániai tudományosságot is foglalkoztatta. Már a múlt század közepén megjelentek a teljes életművét értékelő monográfiák: Szemes Józsefé 1936-ban, Ștefan Bezdechié 1939-ben, Vojtech Bucko munkája pedig 1940-ben. A

XX. század második felében magyarul és románul is adtak ki válogatásokat Oláh leveleiből. Corneliu Albu több kiadást is készített részben a levelekből, részben a teljes életműből válogatva. Először 1963-ban publikált fordításban 40 levelet az 1523 és 1533 közötti időszakból egy I. S. Firuval közösen szerkesztett kötetben, majd 1974-ben Albu újabb válogatást állított össze, amelybe közel 30, addig románra nem lefordított misszilis került (Maria Capoianu fordításában). Magyarul 1971-ben jelent meg egy nagyobb válogatás Oláh Miklós leveleiből. V. Kovács Sándor rendezte sajtó alá a *Magyar humanisták levelei* című kötetet, ahol Hegyi György tolmácsolásában több mint 40 levél olvasható a kritikai kiadás első kötetének anyagából. Nem okoz meglepetést, hogy a legtöbbször lefordított misszilis az Erasmushoz szóló, vagy tőle érkezett szövegek, amelyek a román és a magyar mellett angolul és szlovákul is hozzáférhetők.

Oláh a levelezéssel hazatérését követően sem hagyott fel, ám ezeket a leveleket már nem rendszerezte, vagy nem gyűjtötte össze. Ezért az 1527 előtti és az 1538 utáni levelek számát csak becsléni lehet, és teljes kiadásukra korábban nem került sor. A múlt században Fodor István és Bessenyei József közölt egy-két új levelet. Az *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából* és a *Monumenta Habsburgica regni Croatiae Dalmatiae Slavoniae* című sorozatokban is láttak napvilágot újabb Oláh-misszilisek. A forráskiadások mellett az Oláh levelezőpartnereire vonatkozó kutatások keretében is felbukkantak korábban nem ismert levelek. A XVI. században élő és alkotó Petrus Nannius humanista neolatin költő például szintén váltott néhány levelet Mária királynő egykori titkárával, ezeket jelentette meg Petrus Nannius monográfusa, Amédée Polet. Az Erasmus-levelezés kritikai kiadásának újabb kötetében szintén olvashatók eddig ismeretlen Oláh-szövegek. Hasonló átfedések előfordulnak mind Brodarics István, mind pedig a Thurzó család levelezésével kapcsolatban.

A levelek témája nagyon változatos: a praktikus problémák tár-

gyalásától, mint például az utazási költségek térítése, az aktuális híreken keresztül a filológiai kérdésekig terjed. Oláh láthatólag nagy gondot fordított arra, hogy kidomborítsa hűségét az udvarhoz. 1529-ben a Szapolyai-párti Kálnai Imrének arról ír, hogy a hazát fenyegető veszedelem akkora mértékű, hogy kizárólag I. Ferdinánd jelentheti a megoldást. A misszilisek egy részének tárgya maga a levélírás, vagy éppen annak hiánya, hiszen néha Oláh Miklóssal is előfordult, hogy nem kapott választ. Egyik levelében arra hívja fel Thuróczy Miklós figyelmét, hogy pontos cím híján nem tud neki válaszolni, másszor csak az elmaradt leveleket kéri számon barátain.

A misszilisok alapján viszonylag pontos képet alkothatunk arról, milyen kapcsolati hálóval rendelkezett Oláh, jobban mondva, milyen kapcsolatokat akart láttatni, hiszen a kötetben jócskán előfordulnak hivatalos levelek is. A szövegek alapján egy széles körű kapcsolathálózatot kialakító humanista egyházférfi képe rajzolódik ki, aki figyelmet fordított a humanista ismeretségek ápolására is, amit az is jelez, hogy Caspar Ursinus Velius, Paolo Giovio és Brodarics István is a levelezőpartnerei közé tartozott. Amikor néhány levelében I. Ferdinándhoz, VII. Kelemen pápához vagy V. Károlyhoz fordul, dicsérő szavakkal igyekszik győzködni az európai politika irányítóit, hogy lépjenek föl erélyesebben a törökkel szemben.

Azt is érdemes megjegyezni, hogy az első kötetben a legtöbb levél, majdnem 40 darab, Szalaházy Tamás egri püspöknek és kancellárnak szól, továbbá közel ugyanennyi különféle, közelebbről még nem azonosított barátokhoz. Az Erasmushoz írt első levél 1530-as keltezésű, és három év alatt több mint 20 levelet váltanak. Érdekes részlet, hogy egy évvel korábban Johann Ludwig Brassicanus biztathatta Oláht, hogy keresse meg levéllel a humanisták németalföldi fejedelmét. Rotterdami Erasmus az egyik legismertebb Oláh Miklós levelezőpartnerei közül, de a címzettek között Kálnai Imre is gyakran visszatér, néhány levélnek pedig a Habsburg-udvarral ambi-

valens viszonyt fenntartó Nádasdy Tamás a címzettje.

Az előszó világos és tömör áttekintést ad a kéziratok történetéről, a kiadások sorsáról, Oláh életéről, pályájáról és levelezéséről, az első kötetet érintő időszakban. A bibliográfiát áttekintve egyértelmű, hogy a több kisebb résztanulmány mellett voltak, akik átfogóbb kép megalkotásával is próbálkoztak, például Christina Neagu 2003-as monográfiájában Oláh Miklós költői munkásságát dolgozta fel.

A levelek közlése átlátható, könnyen kezelhető. Az alapadatokat – címzett, hely és dátum – követi a felhasznált kézirat és publikált változata (amennyiben van ilyen adat) és az elérhető fordítások adatai. A szövegek közlést regeszták egészítik ki, a szöveg alatt pedig a kritikai apparátus kapott helyet, amelyben jól elkülöníthető, hogy mit javított maga Oláh a levelekben. Az apró stilisztikai, grammatikai javítások mellett olyan példákra is bukkanhat az olvasó, amelyek tartalmi, olvasati változatokhoz kötődnek. Ennek jelentőségét Szilágyi a kiadás készítésekor írt tanulmányaiban már igazolta, mivel ezek alapján ismerhető meg alaposabban, hogyan igyekezett saját megjelenítését befolyásolni, alakítani a hazatérésre készülő Oláh Miklós. A kritikai kiadás leporolja az eredetileg a XIX. századi textológiai elvekhez igazodva kritikai apparátus és jegyzetek nélkül kiadott szövegeket. Ipolyi ugyanis néhol még jelölés nélkül korrigált is a misszilisok szövegén, s ezt rögzítette végleges, lezárt szövegálapotként. A levelek olvasása közben a tájékozódást alapos jegyzetek segítik, eligazítva az olvasót a történelmi személyek kavalkádjában, valamint a vonatkozó szakirodalmat is megtalálhatjuk. A levelek sorszámozása pedig azt is jelzi, hogy mely levelek kapcsolódnak egymáshoz, így követhető az egymásra reflektáló szövegek.

Szilágyi a sajtó alá rendezés során a kronológiai elv mellett döntött. Így egyrészt célszerűen, könnyen kereshetőn jelennek meg a levelek, másrészt pedig világossá válik, hogy az új kritikai kiadás maga mögött hagyja a *Leveleskönyv* szerkesztett kötetegységét. A kritikai kiadás jogosan mellőzi a

nem levélszövegek közlését, ezenkívül megbontja annak időkeretét, hiszen az 1533-as határ a *Leveleskönyv* közel felét érinti. Ezzel együtt támaszkodik is rá, mivel a missziliseknek a legkorábbi fennmaradt példánya a *Leveleskönyv* másolatában található, ennek következtében a kritikai kiadás sorrendje több helyen reprodukálja a *Leveleskönyv*-ét. Az első kötetben azonban öt olyan levél is van, ami még nem szerepelt Ipolyi kiadásában.

Ezzel néhány éven belül a harmadik jelentős humanista levelezés-kiadás látott napvilágot. Brodaries István, valamint Dudith András levelezéskötetei mellett Oláh Miklós leveleinek kritikai kiadása kiváló munka, amely eléri céljait: plasztikusan mutatja meg Oláh Miklós írásművészetének sajátosságait, s egyben útjára indít egy ambiciózus, régóta várt textológiai munkát. Szilágyi Emőke Rita munkája révén a humanizmus kutatás jelentős lépést tett afelé, hogy Oláh Miklós életműve a megfelelő helyére kerüljön.

MÓRÉ TÜNDE

Dóbec Ágnes – Mészáros Gábor – Vaderna Gábor (szerk.): Media and Literature in Multilingual Hungary 1770–1820

Reciti, Bp., 2019. 285 old.
<http://reciti.hu/2019/5169>
(*Reciti Conference Books 3.*)

Bécsben, a Stephansdom lábánál álló kirakatsor egyik üvege mögött egy függönyszaküzlet hirdetése látható. A bordó bársonyháttér csak fokozza az Osztrák–Magyar Monarchia kétféjű sasos címerével díszített arany színű karnisok méltóságát

fényét. A címer jelenléte a tér egyik eldugott sarkában többek között olyan történelmi korra utal, amelyben a többnyelvű Kárpát-medence népeinek élete szorosan összefonódott. Az ő kulturális és irodalmi kölcsönhatásait tárgyalja a *Sajtó és irodalom a többnyelvű Magyarországon, 1770–1820* című, 18 angol vagy német nyelvű tanulmányt közreadó kötet, amely az MTA BTK „Lendület – Nyugat-magyarországi irodalom 1770–1820” kutatócsoport által 2018-ban megrendezett nemzetközi konferencia előadásain alapul.

A bevezető tanulmányban Vaderna Gábor nemcsak a kötet központi kérdéseit mutatja be, hanem a kutatócsoport addigi munkáját is. Elsődleges céljai közé tartozik a magyar művek kritikai kiadásának gondozása, digitális adatbázisok építése, illetve az adatbázisokból kinyert információ rendszerezése. A jelen kötet egyik célja, hogy meghatározza Nyugat-Magyarország régiójának jelentését és szerepét a XVIII. század végén és a XIX. század elején, a másik pedig a felvilágosodás már jól ismert irodalmi folyóiratainak (pl. *Uránia, Magyar Museum*) kutatását kiegészítse az eddig kevésbé ismert kiadványok (pl. *Magyar Kurir, Hazai és Külföldi Tudósítások*) (nem csak irodalmi) szempontú vizsgálatával. Érdeemes megvizsgálni a kötet Nyugat-Magyarország-fogalmát és annak összetettségét. Vaderna szerint Nyugat-Magyarország kulturális-földrajzi egység, amelybe beletartozik a Duna nyugati odalán található összes megye. Ez az a multikulturális, több etnikumot és vallási felekezetet is magába foglaló országrész, ahol először jött létre – ennek a speciális összetételnek köszönhetően – közép-európai nyilvánosság. Bécs szerepe nem elhanyagolható, hiszen az irodalmár értelmiség az egész Monarchia területéről itt gyülekezett, a bécsi kulturális élet mintát adott Pozsony, Zágráb, Buda és Pest stb. számára. A századfordulón a megváltozott olvasói szokások és az új szerkesztői-írói magatartás következtében új lehetőségek nyíltak mind a lap-, mind a könyvkiadásban.

Vaderna a nyilvánosság strukturális átrendeződését Foucault, Habermas, Luhmann, Kittler és Burke

fogalmaival írja le. Az ő általános érvényű megállapításai nemcsak az európai kultúrtörténetben, hanem a Monarchia speciális helyzetét tekintve is magyarázatot adnak a közzsféra megszületésére. Ha azonban a folyamat magyar vonatkozásait nézzük, akkor itt volna a helye az átalakuló nemzetfogalom és a nyelvújítás problematikája részletes bemutatásának. Habár a tanulmány említi a hungarus-tudatot és II. József nyelverendeletét, de nem tér ki arra, hogy a századfordulón egymással párhuzamosan három nemzetfogalom is létezett – attól függően, hogy ki melyik népcsoporthoz és osztályhoz tartozónak vallotta magát –, illetve hogy a nyelvnek a hungarus-tudathoz kapcsolódó felfogásában a magyar nyelv nem játszott lényeges szerepet. (Erről lásd: Bíró Ferenc: Kazinczy és a nyelvkérdés. In: Gönczy Mónika – Debreczeni Attila [szerk.]: *Ragyogni és munkálni. Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*. Debreceni Egyetemi, 2010. 13–22. old.)

A növekvő nacionalizmus és a nyelv összekapcsolódásához viszont a herderi nyelv- és nemzeteszmé hatása éppúgy hozzájárult, mint a nyelvújítás terveinek közzététele az újságokban. (Ehhez lásd Vančoné Kremmer Ildikó: Nemzetiségek és identitások: a(z) anya)nyelv szerepe. In: Csernicskó István et al. [szerk.]: *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Tinta, Bp., 2010. 165. old.)

A többnyelvűség fontos kiindulópontja a kötet konstrukciójának. A fogalmat tisztázó Fried István szerint „a szűkebb nemzeti értelemben vett irodalom- és művelődéstörténetírás megállapításai nemcsak azért problematikusak, mert elhanyagolják a szükséges komparatív szempontot, hanem főleg azért, mert a XVIII. század második felében még csak kibontakozó közép-európai nemzeti mozgalmakat egységnek és teleologikusnak láttatják” (14. old.). A nemzetnek mint „elképzelt közösségnek” és az egyoldalúan felfogott nemzetkarakternek a tárgyalása mellőzte mind a többnyelvűségben, mind a multikulturalizmusban rejlő potenciált, és az olyan nemzeti törekvéseket hangsúlyozta, mint amilyen

az anyanyelvi intézetek megalapítása – megfelelkezve arról, hogy az intézetek alapítói – például Széchényi Ferenc vagy Festetics György – maguk is többnyelvűek voltak. A nemzeti kultúra megalapításának kérdése – ahogy Fried fogalmaz – szorosan összefüggött a közös hazai művelődésének támogatásával, tehát az anyanyelv ápolásával és az egységes irodalmi nyelv kialakításával is.

A monarchiabeli Nyugat-Magyarországon a vegyes lakosságú kis- és nagyvárosok lakosainak a többnyelvűséghez igazodó nyelvhasználat tudatosan stukturált: más-más nyelvet használtak otthon, kint az utcán és a tudományos életben. Ez természetesen az ország keleti részére is jellemző volt. Közismert tény, hogy Kazinczy Ferenc a feleségével, Török Sophie-val napközben németül magázódott, napnyugta után magyarul tegeződött. Toldy Ferenc identitásának is fontos része volt a többnyelvűség, a kor divatjához igazodó szülei 1813–1814 között Cegléden taníttatták magyarul, később pedig Kassára küldték, hogy a szlovák nyelvet is megtanulja. (Lásd Dávidházi Péter: *Egy nemzeti tudomány születése. Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*. Akadémia–Universitas, Bp., 2004. 58–59. old.)

A példákat hosszan lehetne sorolni, de ebből is látszik, hogy a többnyelvűség a XVIII–XIX. század fordulóján a mindennapi élet ténye volt. Éppen emiatt a Magyar Királyságban ez idő tájt alapított újságok kiadásakor az egyik fő döntés a megjelenési nyelv megválasztását érintette – annak függvényében, milyen piacra szánták őket. Fontossá vált ugyanis, hogy a megszólított közösségek, amelyek üdvözlendőnek tartották, hogy a világ eseményeiről értesüljenek, anyanyelvükön olvashassák a lapot, amely így lehetőséget adott a nyelvhasználatára és bővítésére. Fried tárgyalja a nem anyanyelven megjelenő újságokat is: fennmaradásuk oka az volt, hogy Magyarországon 1817-ig sem a magyar, sem a szláv nyelvű sajtónak nem volt intézményesített kerete. A célkitűzés, hogy a megszólítani kívánt olvasótábor közösségé formálják, itt is szerepet játszott, ám a közvetítő nyelveken megjelenő

lapok olyan olvasókkal számoltak, akik nem csak a saját, anyanyelvi területük eseményei és kultúrája iránt érdeklődtek. Itt tehát egy másik nyelv használata a több nyelvben való otthonlétet szimbolizálta.

A korai lapok (*Sokféle, Ungrische Magazin, Magyar Hírmondó, Pressburger Zeitung*) akaratlanul is közvetítettek a magyar tudományos, nyelvi és irodalmi célkitűzéseket. Arról viszont nem sokat tudunk, hogy az olvasótáborból milyen reakciót váltottak ki, illetve azt sem tudjuk, mekkora olvasóközönséggel vagy hány előfizetővel számolhatunk. Míg Nyugat-Európában a XVIII. század végére már bekövetkezett az olvasási forradalom, létrejöttek az első kölcsönkönyvtárak és olvasóköri (lásd Reinhard Wittmann: *Az olvasás forradalma a 18. század végén*. In: Guglielmo Cavallo – Roger Chartier [szerk.]: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Bp., Balassi, 2000. 321–348. old.), addig a Magyar Királyság területéről csak elvétve fordul elő egy-egy adat, mert – ahogy azt Margócsy István is tárgyalta – nem ismerjük a XVIII. századi magyar olvasáskultúrát, a könyvek iránti igényt, illetve az akkori magyar nyilvánosságot. (Lásd Margócsy István: *A magyar nyelv státusa a 18. század második felében*. In: Debreczeni Attila [szerk.]: *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Csokonai, Debrecen, 1996. 251–259. old.)

A bevezető után a kötet három részre osztható. Elsőként a Habsburg császárság Nyugat-Magyarországgal szomszédos tartományainak a felvilágosodás kori sajtó- és kultúrtörténeti kuriózumaival ismertet meg, figyelemmel kísérve a lapalapítások és társadalmi szerepek lehetőségeit, az udvar sajtórepresentációját, illetve a folyamatos háborúzás hozzájárulását a hírek terjedéséhez. A szerzők bemutatják, hogy a „külföldi” sajtótörténet alakulása a magyarral azonos vonásokat mutat, mivel a felvilágosodás társadalmának alakulása ugyanúgy jellemző volt Horvátországban és a Felvidéken is. A sajtó a régióban a hírközlés eszközéből a közvélemény közvetítője lett, ahogy azt Suzanna Cohanak a kötetben olvasható tanulmánya a horvát lapokról megállapítja.

A második részt magyar vonatkozású tanulmányok alkotják. Egyik csoportjuk a sajtótörténet és egyes szerzői életművek összefonódására hoz példákat, Rát Mátyás alakján mutatva be a szerkesztői attitűd és pálya esélyeit, továbbá a folyóiratok irodalmi rovatának lehetőségeit – például Révai Miklós érvelését az irodalom jelentőségéről, Sándor István szépirodalmi programját vagy a kritikai újságírás tradíciójának kialakulását és Schedius Lajos életművét. Az irodalmárok pályája kapcsán szóba jövő folyóiratok (*Magyar Hírmondó, Minden Gyűjtemény, Sokféle stb.*) mind témájukban, mind koncepciójukban változatos képet mutatnak, hiszen elsősorban nem irodalmi vonatkozású, hanem „vegyes” témájú, bár kulturális szempontból jelentős lapok, amelyek részt vettek az irodalmi élet és az irodalomtörténet alakításában is – elég csak arra gondolnunk, hogy Kazinczy Ferenc Pandektái először a *Hazai Tudósításokban* jelentek meg.

A tanulmányok másik csoportja egy-egy konkrét folyóiratot vagy fogalmat vizsgál társadalomtudományi vagy politikatörténeti kontextusban, interpretációs keretet kínál, és megkönnyíti az átjárást az irodalom határterületeire. Így körvonalazódik például Erdélynek a nyugat-magyarországi sajtóban kialakuló képe, az urbanitás fogalmának összetett használata a *Minden Gyűjteményben* stb.

A kötet harmadik része azután a határterületeken kalandoz: vizsgálja a XVIII–XIX. században divatos folytatásos regények reklámozását a sajtóban, a színikritika megjelenését Nyugat-Magyarországon, az európai kiadaskultúra eseményeiről való beszámolókat és a katolikus–protestáns unió terveinek felbukkanását a lapokban.

A kötet rámutat, hogy a felvilágosodás korának sajtótörténeti elemzéseivel elengedhetetlen a társadalomtudományok bevonása, legyen szó akár irodalomtörténetről, akár társadalomtörténetről, vagy Bourdieu mezőelméletének alkalmazásáról. A korszak története azonban továbbra sem értelmezhető bizonyos alapfogalmak nélkül, mint amilyen a többnyelvűség vagy a nyelvújítás.

SZOLNOKI ANNA

Szapor Judit: A világhírű Polányiak

EGY ELFELEJTETT CSALÁD REGÉNYES
TÖRTÉNETE

Aura, Bp., 2017. 259 old., 3490 Ft

A családtörténet általában egyszerre hálátlan és veszélyes, ugyanakkor hálás és népszerű műfaj. Hálátlan és veszélyes, hiszen egyszerre kell egyensúlyozni a munka tárgyát és a hozzá szükséges adatokat biztosító család elképzelései, tűrészatára és az anyag kirajzolta irányok, témák védelme, valamint a szakmaiság és a szélesebb közönség számára is élvezhető olvashatóság között. Különösen nehéz a helyzet, ha a téma és a műfaj kapcsolata nem feltétlenül nyilvánvaló – hiszen a Polányi család sok kiemelkedő tagja számtalan lehetséges történeti kontextust megnyit, számtalan történettudományi műfajt elképzelhetővé tesz: a különféle területeken sikeres személyek tudomány-, társadalom- vagy politikatörténeti bemutatása talán kézenfekvőbbnek tűnik a családi keret elsődlegességénél. A XX. század viharaiban folyamatosan középpontba kerülő Polányiak magánéletének tűnő megközelítése emellett azért is nehéz választás, mert a származás nem pusztán a családi eredetet jelenti, hanem azt az ambivalens problémaforrást is, amely a szétszórhatást, a mindig újrakezdés kényszerét, bizonyos esetekben pedig a börtönt vagy akár a halált is jelentette az adott történelmi körülmények között.

Ám az alcim ígéretével szemben mégsem a Polányi család történetét olvassuk, legalábbis nem klasszikus családtörténetként. Ennek talán legfontosabb oka az, amit a könyv alapjául szolgáló eredeti, angol nyelvű kötet címe jelez: eredetileg Szapor Judit kifejezetten Polányi Laura történetét dolgozta fel, mint az előszóban fogalmaz, „észak-amerikai és/vagy angolul olvasó, főleg tudományos olvasóközönségnek szánva”. A magyar változat épp ezért jelentősen

eltér az eredetitől, ennek okaként a szerző az eredeti angolszász és a tervezett magyar olvasóközönség közti különbséget jelöli meg. Nem szól azonban arról, hogy az eltérés nem pusztán a szaktörténészeknek szóló elemzések lerövidítésében, hanem a narratív fókusz megváltoztatásában is áll. Sőt, az előszó olvastán épp az ellenkezőjére gyanakodhatnánk, hiszen Szapor épp az eredeti angol változatról írja, hogy szeretne volna az Amerikában is ismertté vált családtagok bevonása segítségével a magyar századforduló szellemi, művészi és politikai légkörét, teljesítményeit megismertetni, így lényegében Polányi Laura életének bemutatása helyett vagy mellett családtörténeti, társadalomtörténeti, illetve politikatörténeti szálakat is bevonni a munkába.

A családtörténet ebben az esetben azonban sokkal inkább egy nagyon érdekes, nagyon hatékonyan működő hálózat történetét jelenti – amely hálózat nem helyezhető el egyértelműen sem a magán-, sem a nyilvános szférában. Nem arról olvasunk, hogyan teremtődött meg az a „hátország”, amely például Polányi Károly vagy Polányi Mihály szerteágazó tudományos teljesítményéhez vezetett; a könyv talán legfőbb tanulsága épp az, hogy háttér és előtér ilyenfajta megkülönböztetésének nem feltétlenül van értelme. Bár az előszó egy szükséztű félmondattal utal csak a fókuszváltásra, a könyv második fejezete jóval részletesebben beszél arról, miért fontos alaposabb és kritikus figyelmet szentelni a „két szféra” egyértelmű társadalmi nemekhez rendelésének, amit a nyugati nőirtörténetírás kiindulópontként kezel, s egyébként kézenfekvő kontextust nyújthatna a választott témához. Éppen ezért tűnhet kicsit meglepőnek az előszó ajánlása, amely mintegy zárójelbe teszi ezt a fejezetet, mondván, hogy inkább szaktörténészeket érdeklő fejtegetései megakasztják a családtörténeti narratíva folyamatosságát, amely kétségkívül izgalmas olvashatóság (különös tekintettel Polányi Laura lányának a Szovjetunióban eltöltött éveire és hányattatásaira, illetve a meneküléstörténetekre), ám a kötet ennél jóval többet sugall (illet-

ve részben nyújt is), amikor a család történetét a közép-, illetve kelet-európai nyilvánosságtörténet összefüggésrendszerében helyezi el.

Szapor Barbara Einhorn tanulmányát idézi annak igazolására, hogy míg a társadalmi nemek történetének nyugat-európai megközelítésében jogos lehet a követelés, „hogy a nőket szabaddá ki a magánszféra kalitkájából és könnyítsék meg számukra a belépést a munka és a politika nyilvános szféráiba” (72. old.), Kelet-Európa elnyomott civil társadalmában (a második világháború utáni szocialista országokban) „a magánszféra éppen ellenkező, pozitív tartalomra tett szert”, mivel civil társadalom híján „az egyéni kezdeményezés és autonómia egyetlen tere a magánszféra maradt” (uo.). Ebben a helyzetben tehát nem is lehetett észrevenni a nők helyzetének sajátosságait – érvel Einhorn –, mivel a magánszféra pozitív tartalmat nyervén, „a szabadság kis köreiből” értékelődven, a nyilvános szféra a személytelen és elnyomó erők tereként értelmeződött, amely felé nemhogy nincs értelme, de nem is ajánlatos törekedni. Ez pedig elfedte a „magánszféra” belső megosztottságát, egyenlőtlenségeit, és (túllépve a szorosabban vett nőirtörténet kérdésén, tehetnének hozzá) problémáinak vizsgálatát sem igazán segítette.

Bár adódhatna az ellenvetés, hogy egy második világháború utáni helyzeten alapuló tanulmány aligha szolgálhat egy olyan kutatás segédvonalául, amely tárgyát az első világháború előtti időkből indítja, s nem is jut el a szocialista idők fenti, sajátos „magánszférájáig”, hiszen ekkorra a főszereplők már nyugati emigrációban élnek), Szapor mégis úgy látja, hogy a párhuzam jogosult: a „kelet- és közép-európai létező szocializmus autoriter rezsimjeiben megfigyelt társadalmi nemek közötti viszonyok dinamikája – természetesen a különbségek figyelembevételével – alkalmazható a 20. század első évtizedeire is” (73. old.) – jegyzi meg, bár ehhez érveket csak áttételesen és a fejezet egy jóval későbbi részében találunk. A fejtegetés ugyanis közvetlenül ezután áttér Habermas polgári nyilvánosság-, pontosabban „autentikus nyilvános szféra”

fogalmának felidézésére, mondván: a racionális-kritikus értelmiség-polgári nyilvánosság e fogalma elég tág keretet biztosít ahhoz, hogy a XIX–XX. század fordulójának progresszív, feltörekvő új elitjéhez sorolódó, illetve ahhoz tartozó nők identitása is beleegyezhető legyen. Ennek fő okát pedig abban látja, hogy e progresszív ellenkultúra „megkönnyítette az átjárást a magán- és közszféra között” (75. old.), így a nők számára is teret nyújthatott, illetve vonzó lehetett.

Mindamellet az a szalonélet, amely Laura anyjának, Pollacsek Cecile-nek a szalonját is jellemezte, a családi tér kiterjesztése volt. A könyv számtalan példát hoz arra, ahogyan ismeretségek, barátságok, szerelmek, házasságok szövődnek az itt megfordulók között – illetve ahogyan a létrejövő kapcsolatoknak e különös félnyilvános tér még jóval később, virtuális térré és ifjúkori emlékké válása után is alapközege marad. Közeg helyett talán jobb volna szerkezetet mondani, hiszen ez a fajta lelki, pénzügyi és sokszor életmentő gyakorlati támogatás mozgósítását, igénybevételét jelentő hálózatosság jellemzi azokat a nemzetközi szakmai kapcsolatokat is, amelyeket a nácizmus vagy épp a sztálinizmus üldözöttjeinek érdekében aktivizálni lehetett. A *Polányiak odüsszeiája* című fejezet számos esetet mutat be, ahol a szakmai és személyes összetevők szétválaszthatatlan konglomerátuma segítette a különféle diktatúrákból menekülni kényszerülő ismerősök, rokonok helyzetének megoldását.

A könyv egyik legérdekesebb témája – melyet azonban érzésem szerint csak részlegesen bont ki – az, hogy míg ez az ellenkultúra, illetve ellenelit jellegű működés segítette a nők belépését a „nyilvánosságba”, azért megvoltak a maga láthatatlan, a magukat szabadnak és egyenrangúnak érző nők számára is észrevehetetlen határai, amint azt Polányi Laura pályájának bemutatásából láthatjuk.

Laura, mielőtt a doktori fokozatot megszerezte volna, megszakította roppant sikeres egyetemi tanulmányait, és férjhez ment, ám öt évvel később, immár kétgyermekes családként mégis visszatért az egyetemre, hogy megvédjé disszertációját.

Minden jel arra utal, hogy ambicionálta s nem is tartotta elérhetetlennek az egyetemi karriert. Addigi tapasztalatai, a korábbi „autentikus nyilvánosság” az egyenrangúság érzésével vértette fel, s tanárai is támogatták: mindenekelőtt Marczali Henrik, aki már a gimnáziumi érettségijén megismerte Polányi Laurát, az egyetemen pedig témavezetője és mentora lett. Laura a korban meglepő módon gazdaságtörténeti témát választott kutatási területéül, amelyen ebben az időben kizárólag férfi történészek működtek. Teljesítménye azonban papíron maradt, nem engedték habilitálni, így az egyetemi karrier lehetősége nem nyílt meg előtte. A későbbiekben sztálini börtönöket is megnyitni és a náci rendeletek hatálya alól is mentességet elérni képes hálózat ezen a helyzeten nem tudott (nem kívánt?) segíteni, ami Polányi Laura számára – bár a kötet erről szűkszavúan nyilatkozik – valószínűleg komoly törést jelenthetett. Erre utal, hogy a doktorátus és a sikertelen továbbjutási kísérlet után hónapokig „emészt”, hangsúlyozottan a gyerekekben keres új inspirációkat, sőt még Freud rendelőjébe is ellátogat, és ajánlólevelet kér Ferenczi Sándorhoz kezelésre, ahová végül nem megy el. Pedig lelkiállapota, közérzete egyre romlik: három évvel később, írja óvatosan Szapor, „levelezése alapján úgy tűnik, ideg-összeroppanása volt: ekkor néhány hónapra befeküdt a Bircher-Brenner klinikára” (188. old.); érdeklődése ezután fordult a reformpedagógia és az iskolaalapítás felé.

Gazdaságtörténeti kutatásait csak az első világháború után folytatta, Mária Terézia merkantilista gazdaságpolitikájáról írt monográfiát, amely azonban szintén publikálatlan maradt – fia, Mihály nyújtotta be (Laura segítségével) saját doktori értekezéseként. Munkájával tehát ismét nem sikerült azt az önálló figyelemhálózatot megteremtenie, amely nélkül a tudományos pályára lépés elképzelhetetlen; gazdaságtörténeti érdeklődését az „autentikus nyilvánosság” hálózata újfent nem igazolta vissza. Ezután új téma köti le, a Szovjetunióval kapcsolatban végez kiterjedt kutatásokat, amottani tapasztalatai és lányának sor-

sa ismeretében talán meglepő lehet. Ám könyvvé formálni ezt az anyagot sincs módja, a tudományos közösségbe saját jogán most sem tud bejutni. Az 1940-es évek második felében végül öccse, Károly ókori gazdaságtörténettel kapcsolatos munkáját segíti kutatási asszisztensként, majd (mint Károly egy későbbi ajánlólevele fogalmaz) „önkéntesként”.

Önálló történeti elismeréshez és kései karrierhez végül egy véletlen juttatja – egy olyan téma, amelynek addigi kutatásaihoz és gazdaságtörténeti érdeklődéséhez nem volt semmi köze. A Pocahontas-történet hőseként elhíresült John Smith életének egy elemét kellett filológiaiailag igazolni, s ezzel egyszersmind tisztázni az amerikai kollektív identitásban egyre nagyobb szerepet játszó kapitányt a hazugság vádjá alól. Paradox módon a téma e hangsúlyos diszkurzív helyzete hozta meg élete végén Polányi Laura számára az önálló történészként való elismeretést. Kutatásai végső soron azért válhattak fontossá, mert olyan speciális ismereteket is igényeltek, mint a magyar és a latin nyelvtudás, illetve a korabeli kelet-európai történelemben való tájékozottság, ezért mindaddig a vizsgálódás egyik akadályául szolgáltak. S bár igaz, hogy amint ő is segítette Károly munkáját, Károly is segítette az övét – olyannyira, hogy egy idő után már sajátjának tekintette a kutatást. Jól látható, hogy a segítség minden kölcsönössége dacára sem jelentette, nem jelenthette immár egyenrangúak viszonyát. Az „autentikus nyilvánosság” belül is már meglévő egyenlőtlenségek hatalmasra nőttek: Laurától ez a látszólag liberális, támogató szféra is hangsúlyosan és kérélyteltenül más szerepet, más munkát, más életfelfogást várt el, mint öccseitől (amint azt már disszertációjának sorsa is nyilvánvalóan jelezte), s ha nem felelt meg az elvárásoknak, azt visszhangtalansággal, szakmai érdektelenséggel és némasággal viszonzta.

Hogy mégis mennyire fontosnak érezte az önálló történészszakmai elismertetést, jól mutatja, hogy – mint maga írta – valóságos megszállottsággal (*Besessenheit*) foglalkozott John Smith életének fel nem

tárt apró részleteivel. Ám még itt is kirajzolódtak a határok. Amikor kutatásai tanulságait összefoglalandó, tanulmányt tervezett magáról a John Smithszel kapcsolatos polémiáról, immár a historiográfia kritikai áttekintésének metadiszkurzív területére átlátogatva, már maga sem mert önállóan belevágni – talán azért, írja Szapor, „mert úgy érezte, hogy ezzel esetleg »az amerikai történelem érzékeny területeire« téved”, s tapasztalatai nyomán nem érezve elég biztosnak pozícióját az amerikai történettudományban, attól tartott, hogy elveszítheti nehezen megszerzett renomóját. Mintegy védőpajzsként amerikai társszerzőt keresett hát a munkához, csak hogy a nála jóval fiatalabb későbbi neves történész, Marshall Fishwick, aki ekkor még pályája elején járt, nem kívánt közelebbi szakmai együttműködést, bár, mint 1957. júniusi levelében írta, nem bánta volna, „ha felhasználhatja a Laura által már összegyűjtött anyagot saját publikációjában. Cserébe felajánlotta, hogy illően hivatkozik majd Laurára” (218. old.). Mivel azonban Polányi Laura tisztában volt azzal, hogy az együttműködés és a társszerzői jelenlét szakmailag nem egyenértékű a köszönetnyilvánítással, illetve a hivatkozással, a terv végképp zátonyra futott.

Könyve zárásaként Szapor Judit, ha burkoltan is, de felteszi a kérdést, vajon Polányi Laura életének áttekintése nem készítené-e arra, hogy átgondoljuk, hogyan szoktuk mérni a sikert: „Egy többé-kevésbé véletlen találkozás nélkül soha nem jutott volna el a kései szakmai sikerekhez, kapta volna meg élete végén a szakmai elismerést, mely oly sokáig elkerülte. S enélkül a kései siker nélkül kevesebb okunk lenne rá, hogy azokat a kiemelkedő tetteket, melyeket mint gyermek, legidősebb testvér, feleség és anya, népes családjának központja, barátainak megmentője a század első felének számtalan krízise alatt, mindazt, ami életét végül is olyan sikeressé és teljessé tette, felidézzük és ünnepljük.” (221. old.) Visszatérve az „álcázott nyilvánosság”, avagy ellenkulturális kvázi-magánszféra hálózatos fogalmára, talán nem túlzás azt mondani, hogy a határ itt is éppoly

erőteljesen kirajzolódik, mint a könyv második fejezetében felidézett fogalmi dichotómia összefüggésében, még ha kicsit többet kell is utána kutatni. A figyelem, a relevancia és a siker (sőt az emlékezetesség) ugyanis egyértelműen a dichotómia nyilvánosságpólusához kötődik. A hálózaton belüli átjárhatóság nem egyenletes, a lehetőségek kezdettől eltérően oszlanak el, ám ezt a divergenciát csak a némaság jelzi, vagy – szerencsésebb esetben – némi különös fodrozódás a múlt kútjának felszínén: levelekbe rejtőző híradás idegösszeomlásról, furcsa tematikus *Besessenheit*, avagy a (szintén Polányi Laura önironikus szavaival) „kicsit agresszív kampány” (217. old.) az utolsó lehetőségként megkapott témával kapcsolatban. „A szabadság kis körei” pedig a mozgástér roppant gyors és tartós méretváltozásával reagálnak az elfedett határok áthágásának kísérleteire.

RÁKAI ORSOLYA

Berger Viktor: Térre szőtt társadalmiság

**A TÉR KATEGÓRIÁJA A
SZOCIOLÓGIAELMÉLETEKBEN**

*L'Harmattan–Könyvpont, Bp., 2018.
274 old., 2990 Ft*

A háromdimenziós térben élni testünkbe írott, a belső fül szerve által érzékelhető, ősi tapasztalat. Nem csoda hát, hogy térbeli metaforák segítségével próbáljuk megérteni a közvetlenül nem észlelhető jelenségeket is. Az emlékezet működését az ókori ember raktármetaforákkal tette képszerűvé. A madárkalitkába benyúló kéz nem mindig azt a madarat veszi ki, amelyiket akarja, olvasuk Platónnál. Emlékeink is különös játékot játszhatnak velünk. Freud továbbfejlesztette a raktár képét, az ő Rómáról alkotott sokdimenziós emlékezetmetaforájában egyszerre van jelen minden már nem létező és ma is látható: az ősi *Roma quadrata* és a több száz évvel később épült *Angyalvár*.

Az emberi tudást őrző mentális lexikon agyi implementációja egy háromdimenziós térben helyezkedik el, elsősorban a bal agyfélteke Broca-területén. A gondolkodás közben állandóan mozgó asszociációs hálózatok működése azonban csak egy n-dimenziós térben képzelhető el.

A térszociológia indokoltságát sem az a triviális tény adja, hogy a társadalmak a térbeli-anyagi világban léteznek. A földrajzi, topográfiailag meghatározható terek sokkal áttételesebb, bonyolultabb viszonyban vannak a bennük létező társadalmakkal. Ahogyan Berger írja: „A társadalmi terek nem adtak, hanem társadalmilag, cselekvések által létrehozott objektívalódott viszonyok, melyek észlelésére-értelmezésére nem valamiféle kizárólagos séma szolgál, hanem társadalmilag megformált kategóriák és képzetek. E belátások teljes kibontása, a bennük rejlő implikációk feltárása és a belőlük fakadó konzekvenciák levonása a térszociológia feladata – még akkor is, ha a lerögzült mindennapi képzetektől eltérő kép alakul ki tér és társadalom viszonyáról. Ily módon a fundamentális térbeli viszonyok elméleti értelmezése fontos adalékokkal szolgálhat a nem szubsztanciálisan felfogott »ember« megértéséhez.” (12. old.)

A fizikában és a filozófiában kidolgozott térfogalmak közül az abszolutista felfogás a teret önálló, a testektől független létezőnek gondolja, amely semleges tartályként fogadja be a testeket; a relativista felfogás nem tulajdonít önálló létezőt a térnek, viszonyok hálózataként képzeli el. A szociológia térfogalmi a térről való gondolkodás filozófiai és fizikai hagyományaihoz, az abszolutista és relativista térelméletekhez kapcsolódnak. Az utóbbi évtizedekben a kultúra- és társadalomtudományokban megfigyelhető térbeli fordulat azzal magyarázható, hogy korábban a nyugati gondolkodásban az idő fogalma háttérbe szorította az egyoldalúan statikusnak gondolt tétét. A *spatial turn* először Edward Soya humángéográfus egyik 1989-es írásában bukkan fel. A tér kitüntetett szerepét a társadalmisodás folyamatában azonban már korábban többen elemezték, mindenekelőtt Foucault,

Lefebvre, De Certeau. De Certeau-t az érdekelte, hogyan használják, alakítják használói a teret úgy, hogy ellenstratégiát is képesek kidolgozni egy rájuk oktrojált renddel szemben.

Berger bemutatja az elméleti szociológia térelméleteit. Nem öncélúan, hanem annak reményében, hogy az empirikus társadalomkutatások is profitálhatnak a fogalmak értelmezéséből és tisztázásából. A tudománytörténeti megközelítés a szélesebb diszciplináris kapcsolódások figyelembevételét is szükségessé teszi. Berger nem téma-, hanem szerzőcentrikusan építi fel a könyvét, megtartva a kronológiai rendet. Egyik célja annak bizonyítása, hogy a tér témájának sokoldalú megközelítése a térbeli fordulat előtt sem hiányzott a klasszikus szociológiából. Az újraolvasás nemcsak a térrel kapcsolatos gondolataik árnyalt értelmezésére, hanem a szövegekre rakódott szakmai előítéletek revidálására is lehetőséget teremt.

A klasszikusok közül elsőként Simmel térelméletét tárgyalja, akit szinte egész életében foglalkoztatott a tér kérdése. Simmel a társadalmat kölcsönhatások viszonyrendszereként írta le, ennek felel meg a térről alkotott elképzelése is. A kanti filozófia szellemében a teret nem valóságos tartályként, hanem szemléletünk által létrehozottként gondolta el. Éppen emiatt keveredett vitába azokkal, akik – mint a korábban népszerű társadalomföldrajz képviselői – determinisztikus kapcsolatot tételeztek fel a táj adottságai és a benne élő nép társadalomszerveződése között. A tér Simmel számára mindig a társadalmi folyamatokban, tevékenységekben megszerveződött forma maradt. Elemezte a tér „alapminőségeit” is, például a kizárólagosságot: egyes társadalmi intézmények – például az államok – csak egymást kizáró terekben ölthetnek testet; mások – például a felekezetek – nem tartanak igényt térbeli kizárólagosságra. Fontos alapminőség az egységekre bontás is: Simmel nem véletlenül szán kitüntetett szerepet a határnak, a hídnak, az ajtónak, amelyek elválasztják és összekötik a tér elkülönülő elemeit. Nem kevésbé fontos a közelség és a távolság, amit *A pénz filozófiája* című

művében vizsgálta. A pénzforgalom kialakulásával egyrészt elválik egymástól a termelés, a belőle származó haszon és annak felhasználása; másrészt viszont a pénz képes egymástól nagy távolságra élő emberek között is kapcsolatot teremteni. A felhalmozott pénz lehetővé teszi a távolságok legyőzését – ekkoriban kezd az utazás mint szabadidős tevékenység tömegesen elterjedni – és azt is, hogy egyes emberek a tér minőségileg kitüntetett pontjain telepedjenek le.

Durkheim szociológiájában a természeti és az ember által létrehozott tér egyaránt a „morfológia” körébe tartozik. A tér „a társadalom szubsztátuma, alaprétege”, amelyen a kollektív élet zajlik; „úgy viszonyul a többi társadalmi jelenséghez, mint az (agyai) anatómia a lelki/pszichikai folyamatokhoz” (77. old.). A Durkheim-iskolában elsősorban Marcel Mauss érdeklődött a tér iránt. Ő – az akkoriban eszkimónak nevezett népcsoportnak az évszakok váltakozásához igazodó térkihasználását írja le: míg nyaranta – zsákmányállataik nyomán – nagy térségben, szétszórta mozognak, télen a csoport szoros egymásmellettségében él. A tél és a nyár egyben a társadalmi osztályozó rendszer alapvető sémája: a cselekvések, tevékenységek, sőt még az emberek megkülönböztetésében is érvényesül. Mauss úgy látja, végső soron a természeti környezet évszakonként végbemenő morfológiai változásai okozzák a társadalmi élet minden területén megfigyelhető különbségeket. Ez így nagyon sematikusnak tűnik, de a leírásokból kitűnik, hogy Mauss álláspontja jóval árnyaltabb, mint a vele vitában álló geográfusoké, akik minden társadalmi viselkedési formát a talaj adottságaira vezettek vissza.

Ma a Durkheim-iskolának legidézettebb képviselője Maurice Halbwachs, a kollektív emlékezet foglalkozó írásai miatt. Nála „az emlékezés szükségszerűen társadalmi-kollektív, mert szempontjai, eszközei nem az egyénből, hanem a csoportdinamikákból és interakciókból erednek” (94. old.). 1938-ban publikált *Morphologie sociale* című művében vizsgálja, hogyan képződik le a térben és válik anyagivá a vallás, a politika és a gazda-

ság. A kollektív emlékezet és a terek kölcsönviszonya magától értetődik. A templomok mint a vallási emlékezet helyei alkalmasak arra, hogy érzékileg megtapasztalhatóvá tegyék az olyan absztrakt fogalmakat is, mint a szentháromság. A spirituális élmények egyénileg is megtapasztalhatóak ugyan, de a közös átélés fokozza intenzitásukat.

A társadalmak létrehozhatnak olyan tereket is (múzeumok, emlékhelyek), amelyekben szervezett módon emlékezhetnek együtt a társadalom kohéziója szempontjából fontos alapítómítoszokra, egyénekre és eseményekre. A kollektív emlékezet kitüntetett helyei, tárgyai rendszeresen ismétlődő szertartások háttéréként formálják magát az emlékezetet. A rendszer- és kormányváltások látványos emlékezetváltozásokat produkálnak, gondoljunk gróf Károlyi és gróf Tisza helycserejére a Kossuth téren, Magyarország „nemzeti főterén”. 1945 után a Hősök terén zajlott hasonló funkciójú szoborcseré, amikor a Habsburg császárok helyére a nemzeti múlt szempontjából fontos személyek – Bocskai, Kossuth – kerültek.

A Durkheim-iskola másik jelentős vívmánya a jobb és a bal szimbolikus kódolásáról írott Robert Hertz-tanulmány, mely ezt a nagyon ősi – az emberi testbe írott – különbséget egy átfogóbb dichotómiába, a szent és a profán szembeállításába illesztve értelmezi. A jobb a fény, a nap, a férfi és a kultúra, míg a bal a sötétség, a hold, a nő és a természet asszociációs sorába illeszkedik.

Ezt a duális rendszert fejlesztette tovább a kínai osztályozási rendszer, amely az egész világmindenséget négyzetes alapúnak gondolta el. A négy égtáj mellett egy ötödiket is ismertek: a középpontot. A tér négyes tagolása az államvallás gyakorlásában is szerepet játszott, sőt – mint Granet, a Durkheim-iskola sinológusa leírta –, a szent négyzet az egész birodalmat szimbolizálta.

A cselekvéseméletek viszonylag keveset foglalkoztak a tér témájával, bár Norbert Eliasnál részletes leírását olvashatjuk annak, hogyan alakította az *ancien régime* szigorú hierarchiája az egyes embercsoportok térbeli

elhelyezkedésének és mozgásának lehetőségeit. Szigorú előírások vonatkoztak arra, hogyan kell kialakítani egy arisztokrata család, egy kereskedő, egy bankár vagy egy kézműves házát. A társadalmiság így alakítja a térbeliséget – a házon belül a házas-társak és az úr és a szolga viszonyát is. A térbeliségnek a társadalmiságra gyakorolt hatását Elias nem vizsgálta.

A fenomenológiai szociológia az időnek jóval nagyobb figyelmet szentel, mint a térnek. Alfred Schütz a *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* című könyvében a „világok” (mi-világ, ti-világ, környező világ) központjában az egyént, az én áll. Erving Goffman elmélete egy színházi metaforára épül. A mindennapi interakciók az elős régióban – a színpadon – történnek, a szereplők a hátsó régióban – a kulisszák mögött készülnek fel, és itt engedhetik el magukat a stresszes „szereplés” után. A hátsó régió egy étterem dolgozói számára a konyha, egy iskola pedagógusai számára a tanári szoba.

Sokan Michel Foucault nevéhez kapcsolják a téri fordulatot, s abban igazuk van, hogy ő már nagyon korán felismerte a tér fontosságát: „A világ nem annyira az időn keresztül kibontakozó életként, hanem pontokat összekötő és szálakat keresztező hálóként tekint önmagára.” (113. old.) Kidolgozta a heterotópiák mint egyfajta „ellen-helyek” fogalmát, amelyek egyszerre jelenítik meg és módosítják a valódi szerkezeti helyeket. Ilyen a temető, a mozi, a múzeum, amelyek nemcsak önmagukat tartalmazzák materiális elrendezésben, hanem más helyekre is utalnak. A börtönök, elmeegógyintézetek és általában a fegyelmező terek viszont áttekinthetőségre, a felügyelet kiterjesztésére és az egyéni szabadság minimalizálására törekzenek.

Az áttekinthetőségre törekvés nemcsak a büntetőintézményekre jellemző. IV. Frigyes választófejedelem így építtette fel Pfalzban, az erőd-del szemben a polgárvárost, amelynek minden háztömbjében egy-egy szakma képviselői laktak (bőrösök, kovácsok stb.). Mannheim belvárosa, a „négyzetváros” a háborús rombolások ellenére máig őrzi ezt a szerkezetet. Ez a fajta térbeosztás már

a „kormányzatiság” tárgyköréhez, Foucault másik kedvenc témájához kapcsolódik. A középkori világszemlélet az egységességet tartotta szem előtt, és a különféle társadalmi osztályokat egymástól jól elhatárolható régiókban helyezte el (a parasztokat falun, a kézműveseket a kisvárosokban, a királyt és környezetét a székvárosban). A protestáns szemlélet már egy településen belül találta meg – bár szegregáltan – az egyes csoportok helyét. A biztonság szempontja hozta létre azokat a tűztornyokat, amelyekből a város belátható volt, s ahonnan a fellobbanó tűzhöz mozgósítani lehetett a lakosságot.

A társadalomról szóló tudományokban először Henri Lefebvre (*La production de l'espace* [A tér termelése], 1974.) fejtette ki, hogy a tér társadalmi konstrukció, és meghatározó szerepe van a társadalmi viszonyok újratermelésében. Lefebvre a társadalmi tér fogalmának bevezetésével oldja fel a fizikai és a mentális tér dichotómiáját: A társadalmi tér termelésének dimenziói közül az első a materiális termelés, ez jelenti az épített környezet, lényegében az anyagi világ létrehozását. A tudástermelés az erre vonatkozó absztrakt tér-reprezentációk (térképek, festmények) összességét, a második dimenziót jelenti. A tér lakói vagy felhasználói hozzák létre a jelentéseket, azok összességét, köztük a Lefebvre által nagyra becsült művészetet is. Ez a harmadik dimenzió, az úgynevezett jelentéstermelés.

Pierre Bourdieu nem dolgozott ki szisztematikus tételmeletet, de sokszor, számos megközelítésből foglalkozott a tér problémájával. Magát a társadalmiság viszonyosságát is a tér metaforájával írta le. Ez azt jelenti, hogy az egyes pozíciók egymáshoz képest határozódnak meg, a köztük lévő viszonyok a közelség/távolság mértékével és hierarchiákkal, illetve egymásmellettséggel jellemezhetők. „A társadalmi tér tendenciája, hogy többé-kevésbé közvetlenül lecsapódik a fizikai térben az aktorok és a tulajdonságok eloszlásai formájában” – idézi Berger (143. old.).

Bourdieu a teret nem üres tартályként fogja fel, hanem emberek által konstruált térként. A lakás és a

habitus viszonya ezen belül is kitüntetett jelentőségű, különösen, mivel kétoldalú hatásról van szó: nemcsak a habitus determinálja a lakásválasztást, hanem a lak(hat)ás körülményei is befolyásolják az ember által követett szokásrendszert, magát a habitust. Ez a viszony nem determinisztikus, ezért öv Bourdieu attól, hogy a hátrányos helyzetűek magasabb presztízsű környezetbe költöztetésével próbálják megoldani az anyagi és a kulturális tőke, valamint a kompetenciák hiányából fakadó társadalmi leszakadás problémáját.

Barry Schwartz *Vertical classification* című 1981-es könyve a *fenn* és *lenni* megkülönböztetését olyan kulturális kódként értelmezi, amely szerepet játszik a társadalmi terek értékelésében. Az efféle fizikai és metaforikus klasszifikáció a Durkheim-iskola hagyományaihoz kapcsolódik. A „fenn” konnotációi mindig pozitívak – *büszke, emelkedett, nemes* stb. –, a „lenni” pedig negatívak – *vulgáris, aljas, söpredék* stb. –, és megnyilvánulnak a nemverbális kommunikációban, a testtartásban, a tekintet irányában, de a nyelvi jelek asszociációs mezőjében és a szimbolizáció bonyolultabb formáiban is tetten érhetők. Schwartz etnológiai leírások összehasonlításával bizonyította, hogy a magasban lakó istenségek fontosabbak, erősebbek a mélyben lakozó lényeknél. Mindéből kitűnik, hogy Schwartznak a térről – elsősorban a vertikális tengelyről – alkotott elképzelései nemcsak a hagyományos értelemben vett szociológia, hanem a társadalom működését vizsgáló más diszciplínák számára is inspirálók lehetnek.

Ugyanez mondható el John Urry gondolatairól is. Ő azokhoz a kutatókhoz tartozik, akik reflektálnak a kapitalizmus posztmodern átalakulásából adódó jelenségekre, elsősorban arra, hogy egy vállalat termelése már nem korlátozódik egy meghatározott terre, hanem kontinenseken átívelő struktúrát hoz létre, amelyen belül a kommunikáció is radikálisan eltér a megszokottól. Nem véletlenül fordult Urry érdeklődése a mozgások, mobilitások felé. Ezek adekvát leírására a tartálytér-képzet végképp alkalmatlan. A globális térben nagy

jelentőségre tesznek szert azok a csoportok – pályaudvarok, kikötők, repülőterek –, amelyek lehetővé teszik az emberek és javak mozgását, és e mozgások integrációját. A „mobilitási paradigma” egyelőre gyermekcipőben jár, de a „mobiletnográfia” várható kidolgozása bizonyosan sokat segít korunk jelenségeinek pontosabb leírásában és megértésében.

Anthony Giddens különbséget tesz a társadalom- és a szociológiaelmélet között. Az előbbi a társadalomtudományok összességének elmélete kíván lenni, az utóbbi a szociológiáé mint szaktudományé. Az előbbi szempontjából fontos a társadalmi struktúrák kettősségének belátása, ahogy Giddens írja: „A struktúra médiuma és eredménye a viselkedésnek, amely rekurzív módon szervezi.” (172. old.) A társadalom egészéről való gondolkodásunk során el kell szakadnunk a tudatos cselekvő fogalmától, hiszen a cselekvő intencióinak körébe biztosan nem tartozik a mindenkori struktúra újratermelése, márpedig repetitív cselekedeteinek sorával mégis ezt teszi. A cselekvői tudatosság háromszintű modellje képes magyarázni ezt a látszólagos ellentmondást. A diszkurzív tudat felelős az egyéni intenciókért, a gyakorlati tudás a mindennapi rutinok lebonyolódásáért. A cselekvő tudatának harmadik szintje, melyet Giddens tudattalannak nevez, közvetlenül nem felelős a cselekvésekért, csak a mindennapi rutinokat szervezi valamiféle biztonságérzet létrehozása érdekében.

Giddens elméletében az idő és a tér központi kategóriák, habár nyilvánvalóan az előbbi tartja fontosabbnak. Modernizációelméleti írásaiban a premodern és a modern társadalmakat úgy állítja szembe egymással, hogy az előbbiekre a tér és az idő folyamatos egybekapcsolása a jellemző, az utóbbiakban megjelenik a tértől független idő (óraidő) és az időtől függetlenül elgondolt (üres) tér. Elemzésében Berger kimutatja, hogy bár Giddens a deklarációk szintjén mindig is relacionista, konkrét elemzéseiben néha abszolutista módon érvel. Ennek okát Berger abban látja, hogy Giddens elsősorban a térben és időben elnyúló társa-

dalmi struktúrák érdekelték, ez pedig „implikálja azt a meggyőződést, hogy a társadalmiság igazán fontos aspektusai azok, amelyek időtől és tértől függetlenül léteznek” (188. old.).

A Rob Shields által bevezetett spacializáció fogalma fedi a konkrét teret – benne a konkrét cselekvésekkel, intézményi elrendezésekkel – és a társadalmi tér kulturálizált formáit, a testet és viselkedést is. A fő hangsúly a térbeli képzetekre és reprezentációkra esik. Ez a megközelítés jó lehetőséget nyújt számára konkrét helyszínek, városok elemzésére, például Brightonéra. A liminalitás ennek a városnak az esetében többféleképpen is értelmeződik: egyrészt a földrajzi fekvésére vonatkozik, hiszen a város tenger és a szárazföld találkozásánál terül el. Másrészt fürdővárosként a vendégei számára kilépést jelent a mindennapiságból, ezt nevezi Shields karneváli jellegnek.

Későbbi írásaiban Shields egy kulturális topológiai modellt épít fel a társadalmiság dinamikusabb leképezése érdekében. A topológiai szemlélet egyrészt az időt is bekapcsolta, tudomásul véve azt, hogy az idő más jelent a társadalom és az egyes egyének számára. A társadalmi térhasználat sem egységes az egyének és a csoportok szintjén, ezt magyarázza a társadalmi valóság „plüss-szerűsége”. Nagyon izgalmas feladat lehet az urbánus térben fellelhető topológiai archetípusok (híd, börtön, hotel stb.) kultúráközi elemzése. Berger elismeri a shieldsi elmélet újszerűségét, de ambivalensnek tartja az egész életművet. A topológiai paradigmaváltást elképzelhetőnek tartja, de az eddigi kutatások eredményeit ehhez nem tartja elegendőnek.

Martina Löw felfogásában a társadalmiság és a térbeliség nem két elkülönülő szféra. A tér: „az élőlények és a társadalmi javak relacionális rendje/elrendezése. A teret két egymástól analitikusan elválasztandó folyamat konstituálja: a térbeli pozicionálás (*spacing*) és a szintézisalkotás. Utóbbi teszi lehetővé a javak és az emberek sokaságának valamely együttessé összekapcsolását” – idézi Berger (206. old.). Ennek a koncepciónak a jegyében alakulnak ki a települések más-más funkcióval

rendelkező, sajátos arculatú terei, melyek elemzésére Löw jó példákat ad a *Soziologie der Städte* (Suhrkamp, 2008.) című könyvében. A nők és a férfiak térkihasználását fontos megkülönböztetni: itt nem csak olyan triviális megállapításokra kell gondolnunk, mint a kertvárosi háziaszszonyok és a belvárosban dolgozó férfiak mozgása a városi térben, vagy a prostitúcióval foglalkozók szegregációja a pirolámpás negyedekben. A városoknak a reklámhadjáratokban megjelenő képe, a tudatosan felépített city-branding is beépíthet magába gender-szimbolizációs elemeket.

A berlini reklámkampányok szexuálisan felhívó jellegét az akkori főpolgármester, Klaus Wowereit határozta meg, aki a média által nagy rokonszenvvel fogadott coming-out-jával az általa irányított fővárost belemanőverezte egy szexuálisan telített szimbolikus térbe. Löw az 2004-ben indult reklámkampány „*Mir geht's Berlin!*” (Berlinül érzem magam!) elemzésével mutatja be, hogy ebben a jelmondatban Berlin egy testi állapotként fogalmazódik meg, érzelemként jelenik meg. Az ember érezheti magát jól vagy rosszul – de érezheti magát „Berlinül” is. A kampány címetzetei a város potenciális látogatói. A plakáton Berlin mint úti cél szép női testként koncipiálódik: a nő magasan felsliccalt ruhában, lehunyt szemmel lebeg egy ágy felett.

Globalizált korunkban a térhez való viszony és a térről való gondolkodás alapvetően megváltozott. Egyrészt a lakóhely és a munkahely összekapcsolódása, másrészt az egyén szinte korlátlan mobilitása az irodát pótló laptop segítségével nemcsak az egyéni térkihasználás szempontjából újdonság, mert a munkára és a szórakozásra fordított idő is átértelmeződik, és egymásba csúszik.

A tér, a térbeliség vizsgálata a szociológiában alapvető szakmai feladat. Berger Viktor könyve kitérő áttekintést nyújt arról, hogyan kezelték a szociológiatörténet képviselői a térbeliség problémáit, így szolid háttérrel és inspirációt jelent az új megközelítések számára.